

A MŰLT MAGYAR TUDÓSAI

FŐSZERKESZTŐ:

TOLNAI GÁBOR

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:

SZALAI SÁNDORNÉ

536855

GUNST PÉTER

MARCZALI HENRIK

AKADÉMIAI KIADÓ

BUDAPEST 1983

**MTA
KIK**

629478

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

ISBN 963 05 3044 9 (az összkiadás száma)

ISBN 963 05 3048 1 (a kötet száma)

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1983

Gunst Péter

Printed in Hungary

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Könyvtár 4692/983 sz.

TARTALOM

Szárnypróbálgatások	10
A „Magyarország története II. József korában”	44
Egyetemes történeti tárgyú munkássága	80
Az érett történetíró	107
Történetfelfogása	140
Viták keresztüzében	155
Aktuálpolitikai tanulmányok	174
A forradalmak után	180
Bibliográfia	193

Marczali Henrik a szélesebb értelemben vett századforduló, az 1880—1910-es évek minden szempontból legnagyobb formátumú történetírója. Volt talán olyan magyar történész, aki egy-egy korszakot részleteiben nála jobban ismert, elmélyültebben tanulmányozott, olyan is, aki színesebben, olvasmányosabban elevenítette meg annak a kornak az életét, amellyel foglalkozott, ők azonban megmaradtak egy korszak keretei között, esetleg azon belül is csupán kisebb részleteket tártak fel, vagy pedig

teljesen széttöredezett munkásságuk, s csak kisebb-nagyobb mozaikköveket hagytak a következő nemzedékre. Marczali volt az említett negyven évben az *egyetlen* olyan történetíró Magyarországon, aki a reformkor és az abszolutizmus korának nagy történeti összefoglalásai (Horváth Mihály és Szalay László magyar történeteire utalunk) és az 1920-os évek szintézise (Hóman Bálint és Szekfű Gyula tollából) között az egész magyar történelemről képes volt képet rajzolni olvasóinak, majd az egyetemi hallgatóknak. Egyidejűleg szinte minden korszakkal forrásszinten foglalkozott, aprólékos részlettanulmányokat is

végzett. Éppen olyan otthonosan mozgott az Árpád-kori századok egyes vitatott kérdéseiben, mint — mondjuk — 1848—49 hadtörténetében. Azon kevés számú történetíróink egyike volt, aki a magyar és az egyetemes történelmet egyszerre látta és láttatta, aki a haza és a világ dolgait *együtt* tudta nézni és ábrázolni. Az említett évtizedekben az egyetlen, aki nagy formátumú *egyetemes történeti* összefoglalásokat is készített. Mindezek alapján úgy tűnik: Marczali Henrik mindmáig egyike a magyar történetírás legkiemelkedőbb alakjainak.

SZÁRNYPRÓBÁLGATÁSOK

Marczali Henrik 1856. április 3-án született Marcaliban, az ottani zsidó rabbi fiaként. Édesapja, Morgenstern Mihály, maga is neves, 5 generáción át rabbinus családból származott, s annak a zsidó nemzedéknek volt egyik vezető, hangadó tagja, amelynek formálódását, szellemi érlelődését a reformkor s haladó nemesi politikusainak tevékenysége alakította. Ebből is adódtak asszimilációs törekvései, így noha erre akkor még alig volt példa a rabbinövendékek között, a pápai kollégiumban meg-

tanult magyarul és németül. 1852-ben került Marcaliba, ahol hamarosan az ottani társadalmi élet egyik központi alakja lett. Iskolájában nemcsak zsidók, hanem a környék nevesebb nemesi családjainak gyermekei is tanultak, mert tudták, hogy ott jobb képzést kapnak, mint máshol. A svájci Pestalozzi nevelési rendszerének híve volt, s ebben a szellemben nevelte gyermekeit, köztük Henrik fiát is. Ez a viszonylag szabad, a gyermek érdeklődését követő és azt szélesítő nevelési rendszer bevált Marczali Henrik esetében, aki kezdettől fogva rendkívüli képességekkel rendelkezett, s sokoldalú tehetség volt. A gyermek 4 éves korában

már írt és olvasott, 6 éves kortól rendszeresen használhatta édesapja könyvtárát. Iskolába nem járt, minden tantárggyal, beleértve a nyelveket is, édesapja révén ismerkedett meg. Anyanyelve természetesen magyar volt, ha szülei otthon nem is beszéltek magyarul; játszótársaitól olyan mértékben elsajátította a somogyi nyelvjárást, általában az ízes magyar nyelvet, hogy később Szarvas Gábor folyóiratában, a Magyar Nyelvőrben alkalmilag nyelvészeti adatokat is közölt. Már nagyon korán, 5—6 éves korában megtanult németül és héberül, 8 éves volt, amikor latinul kezdett tanulni. 7 éves korában kapta kézhez az első történelem-

könyvet, Peregriny magyar történetét, majd ezt követte hamarosan Welther *Weltgeschichtéje*. A gyermek rendkívül gyorsan fejlődött, 9 éves korában, 1865-ben tett vizsgát Curgón a gimnázium első két osztályának anyagából, 1866-ban pedig a 3. és 4. osztályból. Az 1866—67. tanévtől járt nyilvános iskolába, először Győrben, az 5. osztályba, majd 1867-ben Pápara került, s ott is érettségizett 1870-ben, 14 éves korában. Elnyerte a pápai református kollégium fizikai pályadíját is, noha nem volt „helvét vallású”. (A kollégiumban vitára adott okot, hogy Marczali zsidó vallású lévén, elnyerheti-e a díjat. Végül neki ítélték.) Gimnázium

ziumi éveiben egyformán érdekelte a történelem és a matematika, mint ezt a pályadíj elnyerése is mutatja. A fiatal diák 1870-ben a bölcsészettudományi karra iratkozott, ahol mindkét érdeklődését továbbra is kielégíthette.

Az 1860—70-es évek fordulóján Európa-szerte még csupán formálódóban volt az a modern egyetemi oktatási rendszer, amely kisebb-nagyobb módosításokkal máig érvényben van. S ez a formálódás több értelemben is igaz. A bontakozó kapitalizmus igényei elkerülhetetlenül megkívánták az egyetemi képzés átalakítását, hiszen az több évszázaddal korábban szilárdult meg, s azóta sem válto-

zott. Hogy témánkhoz közeleső példát mondjunk: a tanárok képzésénél ellentétbe került az egyetemen hagyományos tanszabadság elve azokkal a modern élet megkívánta elemi ismeretekkel, amelyeket minden leendő tanártól meg kellett követelni. Az átalakulás különösen a történeti képzésben volt nagy. Korábban Magyarországon oktattak ugyan történelmet az egyetemen, de nem képezték történészeket. Jellemző, hogy 1866-ig csupán egyetlen történelemkatedra volt a budapesti egyetemen, s a tanszékek szaporodása, a tudományterület specializálódásának következményeként csupán az 1880-as években következett be.

Így érthető, hogy szakmai alapképzést a történelem iránt érdeklődő hallgatók nem kaphattak. A korábbi történetíró nemzedékek éppen ezért nem véletlenül elsősorban a papok és a jogászok köréből kerültek ki, s a szakmai felkészültséget tekintve, a XIX. századi francia vagy német egyetemi képzés felől nézve ekkor már egyértelműen laikusoknak számítottak. E tekintetben nem volt különbség Horváth Mihály, Szalay László, Thaly Kálmán, Pauler Gyula vagy Acsády Ignác között.

Ez a helyzet éppen az 1870-es években kezdett megváltozni. Eötvös József, majd Trefort Ágoston kultuskormányzata hatalmas erő-

feszítéseket tett mind az egyetemi oktatás kereteinek átformálása terén, mind pedig azért, hogy az új kereteket megfelelő új és korszerű tartalommal lehessen kitölteni. Marczali Henrik éppen annak a generációnak volt az egyik tagja, amelyik számára a magyar történettudományban e törekvések nyomán számos új képzési és oktatási lehetőség nyílt meg. Maga az egyetemi oktatás ugyan még a régi kerékvágásban haladt, de már megjelentek az új tanárok, akik a modern felfogás előőrsei voltak; így Marczali a földrajzot pl. Hunfalvy Jánostól tanulhatta. Egészen véve azonban a történelemoktatás nem sokban nyújtott újat az előző évtize-

dekhez képest. Az 1873 decembe-
rben tanári vizsgát tett fiatalem-
ber számára ez tehát még nem lett
volna elégséges ahhoz, hogy a kor-
nak megfelelő képzést kaphasson.

Meghatározó volt azonban az a
körülmény, hogy az egyetemi ok-
tatás tervezett nagyarányú átala-
kulása megnyitotta a tehetségek
előtt az érvényesülés kapuit. A
magyar történettudomány és a pe-
dagógiatörténet nem foglalkozott
még érdemben sem azokkal a re-
formokkal, amelyek kaput tártak a
tehetségek előtt ezekben az évtize-
dekben, sem pedig azzal az ösz-
töndíjrendszerrel, amelynek segít-
ségével az igazán tehetséges fiata-
lok rendkívül kedvező lehetőséget

kaptak, hogy külföldi egyetemeken tehessék magukévá mindazt, amit itthon majd akár módszer-tani, akár egyéb tekintetben meghonosíthatnak választott tudományágukban. Eötvös József rakta le ennek az ösztöndíjas rendszernek az alapjait, de a megfelelő mértékig Trefort bővítette. Mindketten széles látókörű, s *több* tudományágban jártas tudósok voltak, akik maguk is világosan felismerték, hogy többet érnek el azzal, ha nem aprózzák szét az anyagi lehetőségeket, hanem koncentráltan juttatják azoknak, akik *valóban* rátermettek.

Ha a mai kutatás a felsőoktatási reformokkal keveset foglalkozott,

ez még inkább elmondható arról a válogatási mechanizmusról, amelynek révén a miniszterek megfelelő ösztöndíjas jelöltekhez jutottak. Több részletet már ismerünk azonban, így pl. tudjuk, hogy Eötvös József figyelmét fia, Loránd már egyetemi hallgató, majd külföldi ösztöndíjas korában felhívta egyes tehetséges hallgatókra. Az ilyen természetű kapcsolatrendszer azonban nagyon esetleges, s nem is ezen a réven vált lehetővé, hogy ennek a korszaknak szinte minden későbbi vezető tudósa élvezhesse a külföldi ösztöndíj lehetőségét az egyetem elvégzése után. Nem véletlen azonban, hogy éppen ők váltak később tudomány-

szakuk megújítóivá. Ha nem is ismerjük a kiválasztás minden részletét, arra mindenképpen utalnunk kell, hogy az egyik, valószínűleg a legfontosabb ilyen kiválasztási központ az egyetemi gyakorló iskola, pontosabban annak lelke és motorja, *Kármán Mór* volt.

Kármán javaslatai alapján hozták létre ezt az iskolatípust, ami akkor egész Európában egyedülálló volt, s vele együtt az egyetemi tanárképzőt is. Ennek keretében Kármán Mór volt az a katalizátor, aki maga köré gyűjtötte a tehetségeket, és azután továbbsegítette vagy inkább irányította őket. A gyakorló iskola tanári karában ott

találjuk mindazokat a fiatal tudósokat Simonyi Zsigmondtól és Beőthy Zsolttól Goldziher Ignácig, akik tudományterületük megújítói lettek az 1880—90-es években. A Kármán Mór pedagógiai működésének 25. évfordulójára kiadott emlékkönyvben szerepel többek között Waldapfel János, Csengery János, Geréb József, Wlassich Gyula, Vécsey Tamás, Sebestyén Gyula, Simonyi Zsigmond, Goldziher Ignác, Fináczy Ernő, Lederer Béla, Bartal Antal, Beőthy Zsolt, Bánóczy József, Marczali Henrik, Alexander Bernát, Péterfy Jenő, Riedl Frigyes, Kőrösi József, Márki Sándor, Szilasi Móric, Petz Gedeon, Balassa

József, Gyomlay Gyula, Mika Sándor, Wessely Ödön, Wagner Alajos, Angyal Dávid, Beke Manó, Heller Bernát stb. Kármán folyóirata, a Magyar Tanügy az egyik orgánuma volt ennek a körnek, de Kármán gondot fordított arra is, hogy tanártársait pedagógus voltukon túl is foglalkoztassa. Így gyakorló iskolai tanári éve elején a fiatal Marczali is lehetőséget kapott a publikálásra, majd Kármán beajánlotta Gyulai Pálhoz, a Budapesti Szemléhez. Kármánnak azonban arra is volt gondja, hogy a tehetségesnek talált fiatalembert tovább segítse, s ezért bemutatta Trefort kultuszminiszternek. Kármán ugyanis az egyik segítője volt

Trefortnak éppen az ösztöndíjasok kiválasztásában. A gyakorló iskolából az ő ajánlása nyomán mindenki, akit erre méltónak talált, kétéves külföldi ösztöndíjat kapott, melynek keretében két félév kötelező hallgatását a miniszter szabta meg (figyelembe véve, hogy az adott tudományág területén melyik európai egyetem vagy intézet, esetleg melyik professzor emelkedett ki), a másik év tanulmányi feladatait maga az ösztöndíjas állíthatta össze. Az ösztöndíjasok ezután a külföldön tapasztaltak alapján javaslatokat tettek a miniszternek a felsőoktatás, a középiskolai tanítás vagy más, a minisztérium hatáskörébe tartozó terüle-

ten a megfelelő reformokra. Ezek a javaslatok rendre átmentek a gyakorlatba.

Némileg talán a szükségesnél részletesebben ismertettük ezt az egész rendszert, de ez elkerülhetetlen volt azért, hogy megfelelően érzékeltethessük azt a *légkört*, amelybe a fiatal Marczali került. Tulajdonképpen csak itt dőlt el, hogy történelemmel fog foglalkozni. Még 1874-ben tanulmányt közölt a Természettudományi Közleményekben a Vénusz bolygó 1874. december 8-i átvonulásáról a Nap és a Föld között, s erről a Természettudományi Társulatban előadást is tartott. Ez azonban már csupán az utolsó jele volt matemati-

kai-fizikai érdeklődésének. Doktori disszertációja, mely a Földrajzi Közleményekben jelent meg 1874-ben, részben még a földrajz iránti vonzalmára utalt (Hunfalvy Jánosnál doktorált), bár már egyértelműen jelezte, hogy a fiatal tanár a történettudományt fogja művelni. Nem vonta el ettől, ellenkezőleg, inkább elmélyítette ez irányú érdeklődését, hogy — részben kenyérkereseti okokból — egy ideig Vámbéry Árminnál titkárkodott. Ottani munkája (Vámbéry angolul írt, írásait Marczali fordította magyarra, németre és franciára) inkább csak gyakorlásnak számított, s egyúttal megismertette olyan földrajzi, néprajzi és

történelmi adatokkal, amelyeket később nagyszerűen hasznosíthatott (pl. a magyar nép hun eredetéről majd éppen Vámbéryvel folytatott vitájában).

Amikor eldőlt, hogy történet-tudományi tanulmányokat kíván végezni, a minisztérium 1875 őszétől kétéves ösztöndíjat biztosított számára. Marczali az ösztöndíjjal nagyszerűen élt, kevesen tudták volna olyan messzemenően kihasználni a lehetőséget, ami így adódott számára, mint éppen ő. Ez már a maga elé tűzött feladatok meghatározásában is megmutatkozott.

A XVIII. század második és a XIX. század első felének történetírói teljesítményei, Kovachich,

Pray, Cornides, Katona vagy éppen Horváth Mihály, Szalay László és Teleki József tudományos teljesítményt megtestesítő munkássága ellenére is, az 1850—70-es évek történetírása Magyarországon egészében még minden igazi módszertani alapot nélkülözött. Különösen nélkülözte azonban azokat a forráskritikai módszereket, amelyeket a francia és a német történettudomány a XVIII. század végén már kifejlesztett, s melyek nélkül korszerű történetírás már nem volt elképzelhető. Marczali idejében Európában három helyen lehetett tüzetesebben megismerni ezekkel a módszerekkel, s el-sajátítani őket: Bécsben, Berlin-

ben és Párizsban. Tekintettel arra, hogy Bécsbe Fejérpataky László utazott, Marczali Párizst, de főleg Berlint tűzte célul maga elé, ezenkívül pedig Londonba is szeretett volna ellátogatni. Ezt a programot a legteljesebb mértékben sikerült is megvalósítania. Az 1875-ös őszi szemeszter Berlinben találta, ahol Mommsen, Nitzsch és Dühring előadásait hallgatta, s rendszeresen eljárt Mommsen, de különösen Nitzsch szemináriumai-
ba. 1876 januárjában Lipcsébe utazott; itt megismerkedett Pulszky Károllyal, aki később bemutatta édesapjának, Pulszky Ferencnek. 1876 márciusában Mommsen ajánlólevelével Párizsba indult. Itt

Georges Perrot, de különösen Gabriel Monod voltak rá nagy hatással. Monodhoz Pulszky Károly ajánlotta be, s Marczali az ő szalonjában délutánonként hamarosan megismerkedett mindenkivel, aki számára valamilyen szempontból fontos volt. Monod felesége, Olga Herzen, az orosz forradalmi demokrata lánya volt, s a Monodszalon ezért sem csupán tudósok (Renan, Taine, G. Paris), hanem politikusok (pl. Jules Simon) és emigránsok (különösen oroszok) számára is fórumot biztosított. Az École des Chartes kútfővizsgálatai, J. Quicherat művészettörténeti előadásai, a Nemzeti Könyvtár, de főleg Monod és köre kitörölhe-

tetlen élményt jelentettek a fiatal történetíró számára. Mint Berlinben az ottani magyar ösztöndíjasokkal (Simonyi Zsigmond, Alpár Ignác, Schilling Lajos, Frölich Izor), itt is megismerkedett a magyar kolóniával, közülük főleg Zichy Mihállyal és Munkácsy Mihállyal barátkozott össze.

1876 októbere már ismét Berlinben találja. Ezúttal Wattenbach előadásait és görög paleográfiai gyakorlatait látogatta, s életreszóló élményt jelentettek számára Georg Waitz doktor szemináriumi gyakorlatai. 12 doktorjelölt járt ide (Holder-Egger, Heller, Pastor később is barátainak számítottak), s a kútfőgyakorlatok során itt

mutatta meg először tehetségét a fiatal magyar történétíró, akit érthetően izgatott az Anonymuskérdés, s különösen az, hogy a német történétírók általában lebecsülően nyilatkoztak e krónikáról, s tagadták forrásértékét. Marczali bécsi, müncheni és párizsi tartózkodása idején olyan forrásokra bukkant (az ún. Nagy Sándor-életrajz egy XIII. sz.-i kéziratát találta meg Párizsban, s ezt hasonlította össze müncheni, berlini és bécsi kéziratokkal), amelyekben Anonymus forrásait remélte megtalálni. Most vállalkozott arra, hogy dolgozatot készít Anonymus krónikájáról. A dolgozat olyan sikert aratott, hogy Waitz ajánlá-

sára németül közölte a *Forschungen zur Deutschen Geschichte*, majd 1877-ben itthon is az Egyetemes Philológiai Közlöny (s megjelent oroszul is). Marczali tanulmánya több tekintetben is úttörő. Mindenekelőtt nyitányát jelentette Magyarországon a modern forráskritikai iskolának, amelynek a szerző a későbbiekben egyik legjobb képviselőjévé lett. De új fordulatot hozott az Anonymus-kérdés kutatásában is. Marczali a megelőző kutatóknál (közéjük sorolható Schwandtner, Katona, Cornides, Kollár, Pray, Szabó Károly és Wenzel Gusztáv is) sokkal szélesebben tárta fel Anonymus ún. irodalmi forrásait. Kutatásai szerint

Anonymus használta az ún. Áldares, Justinus, Regino krónikáit, Solinust, Sevillai Izidort, a Nagy Sándor-életrajz latin fordítását s Guido da Columna művét. Marczali szerint Anonymus egyebekben saját korának körülményeit, eseményeit dolgozta bele krónikájába, így pl. a honfoglalás leírásánál a tatárjárás menetét vette alapul. Ezért Kézai krónikájával szemben Anonymusnál a magyarok északkelet felől lépték át a Kárpátokat. Anonymus tehát Marczali szerint csak IV. Béla jegyzője lehetett. Meg is nevezi a szerzőt, Pous mestert, bár a konkrét személynek nem tulajdonít nagy jelentőséget.

Nem szükséges minden részle-
tében megismerni ezt a tanul-
mányt. A kérdés, Anonymus kiléte,
máig sincs véglegesen eldöntve, a
kutatás pedig Marczali óta számos
tekintetben új vágányokra tere-
lődött. A lényeg ennél az egyéb-
ként igen mértéktartó tanulmány-
nál nem is az Anonymus-kérdés
végleges vagy nem végleges le-
zárása, hanem az, hogy a mindösz-
sze húsz esztendőes fiatalember eb-
ben mutatta meg: fellépése tudo-
mánytörténeti fordulatot jelent a
magyar történetírásban.

Berlini tartózkodásának ez a ta-
nulmány volt a leglényegesebb
mozzanata. Az csupán életrajzi
adat, hogy 1876. december 20-án

bemutatták az akkor 81. születésnapját ünneplő Rankénak, aki egy alkalommal teljesítette a fiatal rajongó vágyát, s készülő könyvéből egy részletet — mintegy egyetemi előadásként — felolvasott számára. Sokkal nagyobb hatást tett rá az, amit Ranke a történetírással kapcsolatban mondott neki: a források ismeretén kívül az a fontos, hogy a történésznek önálló nézetei legyenek; kevésbé jelentős mindannak ismerete, amit mások már írtak a kutatott témáról.

Berlinből Marczali útja rövid időre Drezdába, majd onnan 1877 augusztusában Londonba vitt. Itt a British Museum könyvtárát látogatta, majd Oxfordban Stubbs

egyháztörténeti előadásait hallgatta. Innen tért haza 1877 végén.

Tanulmányútjának egyik gyümölcsét már megismertük. Egyedül ez is elegendő lett volna egy kutató számára, s figyelembe véve a magyar történetírás korabeli helyzetét, a modern kútfőkritika módszereinek és gyakorlatának megismerése önmagában is egy új szakemberrel gazdagította a tudományterületet, az egyetemi oktatást. Tanulmányútja azonban ennél sokkal szélesebb körben hozott hasznot. Marczali mindenütt, ahol huzamosabban tartózkodott, útját arra is felhasználta, hogy a könyvtárakban és levéltárakban magyar vonatkozású történeti anyagot tárjon

fel. Berlinben, Lipcsében, Drezdában, Münchenben, Párizsban és Londonban (hogy csak útjának főbb állomásait említsük) a levéltárakból és a könyvtárakból rendszeresen közölte a Történelmi Társaságban azokat a forrásokat, amelyek a magyar történelem kérdéseire vonatkoztak. Fordultak hozzá egyes történetírók is kérésekkel (így pl. Fraknói Vilmos), másokat ő keresett meg, hogy felhívja figyelmüket valamilyen adatra (pl. Thaly Kálmánt). De sokkal jelentősebb ennél, hogy rendszeres áttekintést kapott a külföldi levéltárak anyagáról, s végül is külön kötetben foglalta össze regesztáit, amelyek elsősorban a XV—XVIII.

század történetéhez nyújtottak új, addig ismeretlen adatokat.

S végül kamatozott ez a kétéves út más tekintetben is: Marczali megismerte a történelmi oktatás gyakorlatát a berlini és a párizsi egyetemen, s tapasztalatait itthon nagyszerűen felhasználhatták az egyetemi oktatás tervezett reformjában. Hazatérése után a gyakorló gimnáziumban, valamint az egyetemi gyakorlatokban hamarosan éreztette hatását mindaz, amit látott és tapasztalt. Kármán Mór nemcsak a történelem, hanem a földrajztanítás középiskolai tantervének kidolgozásában is épített Marczalira, s most Trefort is meríthetett tapasztalataiból. Így az

egyetemi történelemoktatás átalakításában különösen a szemináriumi rendszer kiépítésénél, valamint az egyetemi történeti intézet létrehozásánál vették figyelembe mindazt, amit javasolt. 1878-tól újból bekapcsolódott az egyetemi oktatásba. Heti kétórás egyetemese történeti előadást tartott, helyettesítette az egyetemese történetet amúgy is helyettesként előadó Salamon Ferencet, majd 1886-tól a felállított történeti intézetbe Fejérpatakyval együtt nevezték ki szemináriumvezetőnek. 1878-ban habilitált az egyetemen, próbaelőadását Jeanne d'Arcról tartotta. Trefort már 1882-ben előterjesztette kinevezését egyetemi tanárrá, nem

tudván, hogy zsidó vallású. Marczali azonban nem volt hajlandó áttérni, s így ez a javaslat egyelőre nem valósult meg. (Ekkor ugyanis még nem volt zsidó vallású egyetemi tanár a monarchiában.) Csak 1895 elején nevezték ki a Salamon Ferenc halálával 1892-ben megüresedett magyar történelmi katedrára.

Mindaz, amit külföldi tanulmányútjáról eddig írtunk, hatalmas munka árán jöhetett csak létre. S vegyük még azt is figyelembe, hogy Marczali e két év során jelentős mennyiségű történelmi anyagot is átolvasott. Sajnos jegyzetei nem maradtak fenn, más forrásokból mégis megállapíthatjuk, hogy saját kora minden jelentő-

sebb történetírójának művét tüzetesen áttanulmányozta. Az akkori német, francia, angol, olasz történetírók nevesebbjei közül egy sem volt, aki elkerülte volna figyelmét. Még az egyetemen megszokta a megfeszített munkát (jellemző történet, hogy az akkor még csupán 14—15 éves fiatalembernek az egyetemi könyvtárban csak akkor adtak ki tudományos könyveket, amikor az igazgató, Toldy Ferenc személyesen győződött meg tudásáról, olvasottságáról), s ez jellemezte e két ösztöndíjas év szinte minden napját. Berlinben az is mély benyomást tett rá, hogy ott a diákok a könyvtárakból a diákigazolvány bemutatásával vihettek

haza tetemes mennyiségű könyvet, erről Budapesten szó sem lehetett. Marczali óriási könyvanyagot dolgozott fel (munkabírására jellemző, hogy még az egyetemen egy alkalommal négy nap és négy éjjel egyfolytában dolgozott). Így nem lehet csodálni, hogy az 1878-ban még mindig csupán 22 éves fiatalembert Gyulai, Kármán, Trefort és Salamon mint a jövő reménységét tartották nyilván. Horváth Mihály is annak a véleményének adott hangot egy alkalommal, hogy Marczali lesz hivatva összekapcsolni a magyar történelmet az egyetemes történelemmel. Egy nyilvánvalóan fényes tudományos pálya nyitányának lehetünk tanúi.

A „MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE II. JÓZSEF KORÁBAN”

Marczali tudományos tevékenysége kezdettől fogva sokirányú volt. Anonymus-tanulmányait gyorsan követte egy kötet, melyben — egy akadémiai pályázatnak megfelelően — Árpád-kori történeti forrásainkat vetette vizsgálat alá. Ez az akadémiai pályadíjat nyert munka hosszú időre alapvető volt a korszak kutatásában, s meghatározta annak további irányát is. Ma már nem, vagy csak ritkán szokták kézbe venni, pedig még hiperkritikus bírálója, Pauler Gyula szerint is hatalmas tárgyi tudás, széles

körű tudományos és irodalmi ismeretek és az összefüggések felkutatásában megnyilvánuló nagy tehetség jellemzik. S hozzátehetjük: nem utolsósorban gondolatgazdag koncepció.

Ezt a munkát azonban megszakította egy másik, tudományosan nem kevésbé jelentős feladat: a XVIII. század történetének feldolgozása. Marczali már németországi tanulmányútja során jelentős levéltári anyagot gyűjtött össze, amely a porosz—magyar viszony alakulását tárta fel 1789—90-ben. Itthon pedig Pulszky Ferenc körébe kerülve, további erős ösztönzést kapott az újabb korok történetének feltárására. Pulszky már akkor is

élő történelem volt a fiatal tudós számára, aki szalonjának légkörében került be igazában a korabeli magyar szellemi élet különféle áramaiba. Pulszky szalonja egyedülálló volt az akkori Magyarországon, s szerepe — mutatis mutandis — némileg a XVIII. századi francia irodalmi szalonokéhoz hasonlítható. Marczali itt ismerkedett meg közelebbről Pulszky Polixenával, férjével, Hampel Józseffel, Treforttal, Szilágyi Dezsővel, Fraknói Vilmossal. Ez a szalon, általában Pulszky köre ekkor az Akadémián, de egyebütt is a konzervatív erők szemében vörös posztó volt, mert mindenben a haladó tendenciákat támo-

gatta. Itt kapta Marczali a legfőbb indítást abba az irányba, hogy egy addig ugyancsak feltáratlan területen, a XVIII. század történetén próbálja ki tehetségét.

Bármilyen furcsának tűnik is ez a megállapítás: a magyar történelem abban az időben gyakorlatilag teljes egészében szűz földnek számított. Utaltunk már az egyetemi történelmi oktatás elavulására, arra, hogy a történetírók általában nem rendelkeztek a kellő módszertani alapokkal. Ehhez számítsuk hozzá azt a hiányt a forrásokban, ami a történeti feldolgozások elé gyakorlatilag leküzdhetetlen akadályokat gördített. 1867-ig a fő hivatalok irattárai nem voltak

nyitva a kutatás számára. Alkalmanként, különféle társadalmi s egyéb kapcsolatokat felhasználva akadtak ugyan történetírók, akik kutathattak egy-egy hivatal, egy megye, valamelyik egyház vagy nemesi család levéltárában, de erre rendszeresen nem kerülhetett sor. A középkori oklevelek jelentős része ugyan már össze volt gyűjtve, de mindaz, ami megmaradt, végeredményben nem a királyi kancellária levéltárából való, hiszen azt 1526-ban elnyelték a Duna hullámai (egy része külföldre került). Kiadatlanok voltak az országgyűlések iratai, a fontosabb törvények, egyszóval a magyar történelem legalapvetőbb forrásait

sem ismerték még a maguk lehető teljességében. Nem véletlen tehát hogy a kiegyezés utáni évtizedeket egyfajta *forráséhség* jellemezte. A dolgok teljes félremagyarázása ezt a jelenséget a pozitivista történet-szemléletnek tulajdonítani, amint tette ezt Szekfű vagy Hóman a két világháború között, amikor a szellettörténeti iskola megalapozása során az elődök pusztá forrásközlő tevékenységét a „pozitivista” címkével látták el. Ez a történetkutatói gyakorlat az igazán pozitivista történetfelfogástól messze volt, a forrásfeltárás, az adatgyűjtés e gyakorlatát nem valamiféle filozófiai alapállás, hanem szinte kizárólagosan a források megelégsének és

közlésének lehetősége befolyásolta. Így félreértés volt ezt a korszakot Magyarországon a „pozitivista történetírás” időszakának nevezni, ha akadtak is olyanok, akiket megérintett ez a filozófiai irányzat. Ez a félreértésből adott meghatározás azután az utókor szemében rajtamaradt e korszakon, teljesen méltánytalanul, hiszen a kor történetíróinak túlnyomó része nem is ismerte a pozitívizmust, s akik ismerték, néhány kivételtől eltekintve elutasították ezt az irányzatot. Akik pedig vallották, azok nem jutottak szerephez a történettudomány irányításában. Nem ennek a felfogásnak kell tehát tulajdonítani ezt a forráséhséget, s azokat a for-

ráskiadvány-sorozatok, amelyek az éhség csillapítását voltak hivatva szolgálni, hanem egyszerűen annak a ténynek, hogy rendszeresen és folyamatosan először 1867 után nyílt alkalom a magyar történelem forrásainak kiaknázására, olyan történelmi iratok fellapozására, amelyekbe még sohasem láthatott bele történetkutató. A Magyar Történelmi Társulat vándorgyűlései — amelyek során egy-egy megye vagy kisebb környék levéltárait kutatók egy csapata szállta meg, s dolgozta fel akár csak regesztaszerűen a meglátogatott megyei, egyházi, de főleg családi levéltárak anyagát — csupán a konkrét megjelenési formái ennek

a jelenségnek. S ugyanennek tekinthetjük a Századokban azokat a közléseket, amelyekben rendszeresen nyomon követték az Országos Levéltár megnyitása után annak tevékenységét, azt, hogy kik s milyen témákhoz kutatnak anyagai között.

Ez a gyűjtő tevékenység elsősorban a magyar történelem korábbi századainak eseményeit tárta fel. Marczali munkásságának kezdetekor a legjobban a XIII—XV. sz. története volt feltárva. Az 1711. utáni időszakot azonban szinte nem érintették. Szalay László *Magyarország története* c. munkája megszakadt azt megelőzően, Horváth Mihály ugyan egészen 1849-

ig feldolgozta a magyar történelmet, munkái azonban a dolgok természetéből következően csupán a már megjelent történelmi feldolgozásokra, egyes korabeli nyomtatványokra, folyóiratok, majd később újságok adataira s emlékiratokra támaszkodhattak, a reformkortól pedig saját emlékeire. Mindez ugyan nem volt kevés, de messze volt attól, hogy rá tudományos alapokon nyugvó történelmet lehessen építeni. A Magyar Tudományos Akadémia, illetve annak történelmi bizottsága, tudatában lévén mindennek, erőteljesen szorgalmazta a XVIII. század történetének feldolgozását. Így pályázatot írt ki, majd a beérkezett javaslatok

alapján megbízásokat adott a XVIII. század egyes kérdéseit feldolgozó történelmi munkákra. Ennek keretében kapott megbízást Molnár Aladár a magyar közoktatásügy történetének feltárására, Ballagi Aladár az 1720—30-as évek közművelődési viszonyainak megírására és Marczali Henrik II. József és II. Lipót uralkodásának feldolgozására. Végül is Molnár Aladár munkája torzó maradt, melyet Fináczy Ernő fejezett be, s Marczalié készült el. Ballagi tervei nem valósultak meg.

A korabeli magyar történetírás színvonalát figyelembe véve, valamint a Marczalival egyidejűleg pályázók javaslatai alapján tekint-

hetjük csak igazán bátornak a témaválasztást. A „bátorság”-ot adott esetben nem csupán etikai értelemben kell venni, hanem a szó közvetlen jelentésében is. Mindezekelőtt óriási forrásanyagot kellett áttanulmányoznia annak, aki levéltári bázison kívánta megírni a korszak történetét. A kancellária, a helytartótanács, a kamara, az erdélyi kancellária vagy az egyes megyék levéltárai óriási, kutatói szem nem látta iratanyagot rejtettek. Mindezt áttanulmányozni még „lefölöző” módon sem mindennapi teljesítmény. S ehhez járult még a Nemzeti Múzeum és az Akadémia kéziratára, egyes családok és az egyházak levéltárai (elsősorban a

prímási, az egri és kalocsai érseki levéltárak), valamint a röpiratirodalom, általában a nyomtatott sajtóanyag — hogy csak a leglényegesebb forrásokra utaljunk. Mindehhez kell még számítani a bécsi, valamint kisebb mértékben a berlini levéltárat. S még nem is említettük a korszakra vonatkozó történeti irodalmat, ami ugyan akkor még másutt sem volt számottevő, a német és francia nyelvű anyag azonban jóval jelentősebb volt, mint a korabeli magyar.

De más tekintetben is bátorságnak tarthatjuk a vállalkozást. Nem szabad elfelejteni, hogy 1880 táján Magyarországon még többé-kevésbé ugyanaz a vezetőréteg

„csinálta” a politikát, mint — mondjuk — II. József idején. 1848 vagy 1867 ezen a téren nem jelentett olyan változást, amelynek nyomán ez a politikai vezető réteg kicserélődött volna. Hangsúlybeli különbségek, árnyalati eltolódások természetesen voltak, de azoknak a nemesi családoknak a sarjai vezették az országot, amelyek a XVIII. század végén is szerepet játszottak. Elsősorban néhány vezető arisztokrata család tartós történelmi szerepére utalunk. Ennek a következményei nyilvánvalóan megmutatkoztak mindenki számára, aki ismeri a korszak számos kisebb-nagyobb sajtóvitáját, irodalmi síkon folytatott „becsület-

bírósági” ügyét. Az amúgy is gyenge burzsoázia e téren aligha jelenthetett volna védelmet Marczali számára, még akkor sem, ha számos tekintély az Akadémián vagy a Magyar Történelmi Társulatban, esetleg a parlamentben melléje is állt volna. Hogy csak egy jellemző példát említsünk, Arneth, a bécsi levéltár igazgatója — aki nek monográfiái és forráskiadványai Marczali fontos forrásai voltak — mondotta Marczalinak, hogy a Burgban II. Józsefet a legszívesebben még akkoriban is elfelejtették volna, s a nevét nem is ejtik ki. Hasonló adalék, hogy amikor Jókai megkérte Rudolf trónörökösét, engedje meg, hogy

Marczali műve III. kötetét neki ajánlja, a trónörökös ezt azzal utasította el, hogy örömmel venné ezt bármi más munka esetében, itt azonban nem fogadhatja el, hiszen ezzel politikai erők, a magyarok és osztrákok, a szabadelvűek és a klerikálisok keresztüzébe kerülne. A bécsi kabinetiroda levéltárába, mely az államtanács iratait akkor őrizte, Trefort ajánlólevelével nem jutott be, itt csak Kállay Béni közös pénzügyminiszter feleségének magánúton történő közbenjárására kapott kuttatási engedélyt, ami olyan jelentőségű volt, hogy később Marczali az uralkodónak, budapesti tartózkodásakor, személyesen mon-

dott érte köszönetet. Hasonlóképpen kényes pontja volt az egész kutatásnak az egyház. Az 1880-as években már éleződött a vita az egyházi vagyon kérdése körül. A polgári irányzatok bizonyos egyházpolitikai reformokat tűztek napirendre, s ez az egyházat visszamenőleg is érzékennyé tette az ilyen témák iránt. Az esztergomi érsektől kapott ugyan engedélyt a levéltári kutatásra, de már Haynald kalocsai érsek Fraknóinak úgy nyilatkozott a munka második kötetének megjelenése után, hogy Marczali a vallásalap kérdésében elfoglalt álláspontja miatt az egyház legnagyobb ellensége. S az egyház semmiképpen sem

volt lebecsülendő tényező a XIX. század végi Magyarországon. De az uralkodóházat magát sem szabad számításon kívül hagyni. A király aláírása szükséges volt az egyetemi tanári kinevezéshez, s Marczali esetében csak akkor került a kinevezési aktára Ferenc József aláírása, amikor két osztrák történetíró, Arneth és — a magyarul jól tudó — Kronos szakmai szempontból kedvező véleménye támogatta a felterjesztést. Bátorságra tehát mindenképpen szükség volt, s egyúttal ezek a körülmények magyarázzák azt is, miért született olyan csekély számú hasonló monográfia a XVIII—XIX. század történetéről 1918 előtt.

Marczali nyilván felmérte e nehézségeket, de tehetségében bízva vállalta a feladatot, s sikeresen meg is oldotta azt. Ami a források nyújtotta nehézségeket illeti, olyan jegyzetelési módszert alakított ki, amelyik révén biztosan kiigazodott a forrásanyagban a kutatás előrehaladása során, sőt, már az anyaggyűjtés menetében, azzal egyidejűleg szinte félfeldolgozás jött létre. Nem cédulázott, hanem az egyes aktákról íveket fektetett fel, s a később előkerülő adatokat ezekre az ívekre vezette rá. Ha olyan aktára bukkant, amelyik több témához is felhasználható adatokat nyújtott, átutalásokat tett az ívekhez. Így viszonylag gyor-

san haladt. Persze nem *olyan* gyorsan, mint tervezte. Kezdetben két év alatt akarta befejezni a munkát, mely azonban 10 évig tartott. S még így is azt kell mondani, rendkívül gyorsan készült el.

A 10 év természetesen nyomot hagyott a monográfián. Éppen arról a 10 esztendőről van szó, mely az ember talán legfogékonyabb korszaka (1888-ban, a harmadik kötet megjelenésekor Marczali 32 éves volt), s így elkerülhetetlen, hogy felfogása egyes kérdésekben ne módosuljon, változzon. De nyomot hagyott a munkán azért is, mert a levéltári anyag feldolgozásához választott módszer menet közben nem adott lehe-

tőséget az egyes kérdések közötti összefüggések áttekintésére. Marczali pedig — részben az Akadémia sürgetésére — nem egyidejűleg jelentette meg mindhárom kötetet, hanem az első kötetet már 1881-ben, a másodikat 1884-ben, s csak az utolsó jelent meg 1888-ban. Az első két kötethez a levéltári anyagot csak 1785-ig nézte át, s csak az utolsó kötetnél rendelkezett a levéltári anyag felett teljes áttekintéssel. Ez természetesen érződik is a monográfia egyes kötetin. A harmadik kötetben egyes témákra újból visszatért, s részben másképpen is ábrázolta azokat, de mégsem ez a különbségek legfontosabb oka. Sokkal inkább

az, hogy módosultak Marczali társadalmi nézetei. Azok az optimista felhangok, amelyek az első kötet megírásakor még jelezték a szerző bizakodását abban, hogy a kiegyezés megnyitja az utat Magyarország polgári fejlődése előtt, az utolsó kötet megjelenése idejére már elcsendesedtek, s Marczali kritikusabban szemlélte nemcsak saját korát, hanem a XVIII. századi Magyarországot is. Egyik bírálója, Grünwald Béla némi túlzással, de joggal mondotta a harmadik kötet megjelenése után, hogy míg az első kötetben a szerző a nemesség és az egyház, a klérus és az arisztokrácia tevékenységét konzervatív oldalról mutatja be,

e téren a harmadik kötetre már jelentősen módosult álláspontja, s most már világosan kidomborította, hogy nem a nemzet és az uralkodóház, hanem a rendi érdekek és az abszolút monarchia közötti érdekösszeütközés a korszak alapvető jellemzője.

Marczali vitathatatlanul a kiegyezés híve volt. Egész életére jellemző az az epizód, hogy 1865-ben, amikor édesapja jó vizsgájáért jutalmul felhozta Pestre, a Városligetben meglátva az ott sétáló Deák Ferencet, odaszaladt hozzá és kezét csókolt neki. S ha fel is tételezzük, hogy ez az epizód inkább apja politikai nézeteit tükrözi, mint az övét, az a mód, amint

erről élete végén írt, egyértelműen jellemzi az ő álláspontját is. Ugyanakkor azt sem tagadható, hogy a kiegyezésnek ez az igenlése, majd később — mint látni fogjuk — féltése egyáltalában nem jelentette azt, hogy azt végleges, tovább nem formálható megoldásnak tartotta volna. Közjogi téren ugyan — fenntartásokkal — ez volt a felfogása, de társadalmi és főleg gazdasági téren nem tekintette befejezettnek. Marczali nézeteire erősen hatott Széchenyi István. Apja Széchenyi híve, Marcali, a szülőfalu Széchenyi-birtok volt. A Széchenyire hivatkozás rendszeresen visszatér Marczali munkáiban, különösen a gazdasági-társadalmi kér-

dések tárgyalásánál. Széchenyi pedig Marczali számára egyértelmű volt a gazdasági fejlődés, a polgárisodás igenlésével. Marczali világosan látta, hogy a magyar társadalom egyik leggyengébb pontja a polgárság fejletlensége, csenevész volta, s kezdetben úgy vélte, hogy a kiegyezés kedvező lehetőségeket nyújt majd az ország gyors gazdasági fejlődéséhez, s ennek nyomán majd a polgárság megerősödéséhez is. Ez a szemlélet tükröződik a *Magyarország története II. József korában* három kötetében is. Szerzőjük egyértelműen polgári álláspontról ítéli meg a XVIII. századi magyar rendi társadalmat, s ha az első kötetben talán túlzott

megértéssel is van a nemesség iránt, mert úgy vélte ekkor még, hogy a magyarságot egyedül a nemesség tartotta fenn, de ez nem akadályozta tisztánlátását, amikor az udvar és a nemesség ellentétének megrajzolására vagy az abszolutizmus reformjainak bemutatására került a sor. A faluról jött Marczali ugyancsak együttérzéssel ábrázolja a jobbágyság helyzetét, ha némileg befolyásolja is ábrázolását az a körülmény, hogy ekkor még úgy vélte: a magyar nemesség nem uralkodó osztály volt, hanem maga a nemzet. S a XVIII. század lényegében még naturalis gazdálkodásának következményei is (a természetbeni jára-

dék rendszere, a robot viszonylag kicsi jelentősége) hozzájárultak ahhoz, hogy az első kötet ezt a némileg idillikus, noha a valóságot sohasem torzító nézetet vallja, a harmadik kötetre azonban mindez jelentősen átalakult. Abban a nemesség sokkal erőteljesebben az uralkodó osztály szerepében jelenik meg, amelyik rendi jogai (azaz osztályérdekei) védelmében száll szembe az uralkodó politikájával. Nem véletlen, hogy az első két kötetet a Budapesti Szemlében ismertető Pauler Gyula a harmadik kötet ismertetését már nem vállalta, sőt az sem, hogy arra végül is a Marczaliéhoz ekkor már sokkal közelebbi nézeteket valló Grün-

wald Bélát kérték fel. Pauler számára már az első kötet még kissé konzervatív felfogása is sok volt. Irritálta az a mód, amint Marczali a nemesi társadalmat, a táblabíróvilágot ábrázolta. Ismertetésében ennek az ellenszenvnek oly mértékben adott hangot, hogy az kirítt a Budapesti Szemle megszkott vitavezetéséből is. Különösen Marczali zsidó származására „ját-szott rá”, amikor azt hangsúlyozta, hogy ábrázolása azért hibás, mert míg ő (mármint Pauler) a táblabíróvilágot belülről mint saját ősei életét szemléli, Marczali ezt az életformát kívülről, kevés meg-értéssel ábrázolja. Zsidó származása, mindazzal, amivel együtt

járt, természetesen hozzájárult ahhoz, hogy Marczali liberális polgárként szemlélte és ábrázolta a XVIII. század magyar nemesi társadalmát, *ebben* a vonatkozásban Paulernek nyilvánvalóan teljesen igaza volt.

A magyar történetírás Marczali Henriket mint olyan történetírót tartja számon, aki nem a függetlenségi vonalat, hanem az ún. „nagy magyar” álláspontot képviseli, s „feltétlenül meghódol a Habsburgok előtt” (Lederer Emma). Ez azonban teljesen téves nézet, s nem annyira Marczali munkáinak ismeretén, mint inkább meggyökeresedett legendán alapul. Marczali munkájának való-

ban az az egyik sajátossága, hogy a magyar történetírásban először veszi észre: a XVIII. század az anyagi gyarapodás, az előrehaladás kora. A béke, a betelepítés, mindezek nyomán az ország gazdasági fejlődésének meggyorsulása — a magyar történetírásban Marczali előtt ezt ilyen nyomatékkal (hozzátehetjük: a valóságnak megfelelően) nem emelték ki. Nem vitás, Szekfű Gyulának negyven évvel később a magyar barokkról rajzolt képe e tekintetben Marczali ábrázolásán alapszik. De teljesen egyoldalú álláspont lenne ugyanakkor megfeledkezni arról, hogy a függetlenségi, ha úgy tetszik kuruc vagy „kismagyar” történetírásnak az a

nézete, hogy a XVIII. században, de különösen Mária Terézia uralkodásától kezdődően Magyarország Ausztria gyarmata volt, ugyancsak Marczalit tekintheti ősenek. Senki Marczali előtt olyan nyomatékkal nem tudatosította ezt olvasóiban, mint éppen ő, s ezen a téren semmi különbség sincs az egyes kötetek között. Az első kötetben Marczali éppen úgy kiemeli Magyarország gyarmat voltát, mint a későbbiekben, amikor II. József gazdaságpolitikájának egyoldalúságát hangsúlyozza. Igaz, Marczali valóban aláhúzza, hogy az uralkodó felajánlotta a nemességnek az ország gazdasági fejlesztését az adózásért cserébe, s

az ajánlat elutasításáért egyértelműen a nemességet tette felelőssé. De az is igaz, hogy ugyanolyan erőteljesen bírálja József (vagy korábban Mária Terézia) egyoldalú gazdaságpolitikáját, amely végül is nem a nemességnek, hanem a polgárságnak és a parasztságnak okozott gondokat, s oka volt annak, hogy a polgárság olyan gyenge, elcsenevésesedett lett, mint amilyen korábban volt (sőt, bizonyos tekintetben ezekben az évtizedekben visszafejlődött). Így azután annak a sajátos helyzetnek lehetünk tanúi, hogy Marczali egyszerre mindkét irányzatnak az ősforrása. Nála ez a két álláspont — s aláhúzzuk: természetesen — nem

ütközött össze. A századfordulón nem volt olyan céhbeli magyar történetíró, aki 1849 álláspontját tette volna a magáévá, bármilyen szélsőségesen „kuruc” elveket is vallott egyébként, így azután Marczali könyvében a kortársaknak elsősorban a nemesség szerepének elítélése és nem az ország gazdasági helyzetének gyarmatként való bemutatása tűnt fel. Csak a késői utókor állította szembe ezt a két nézetet.

Mindez azonban részletkérdés. Marczali ebben a monográfiában tulajdonképpen az egész XVIII. századi magyar fejlődésről áttekintést ad. Munkájának felépítése sokban a megoldási módok is

nagyon hasonlítanak ahhoz, amelyet Macaulay használt az angol történelemről rajzolt munkájában. Ez a körülmény, de sok más momentum is arra utal, hogy Marczali történetírói munkásságára, nézeteire, történetírói módszereire sokkal nagyobb hatással volt Macaulay, általában a művelődéstörténeti iskola, mint az általa nagyon tisztelt és elméleti megnyilatkozásaiban sok tekintetben követni vélt Ranke. Később még kitérünk történetfelfogására, módszertani nézeteire, elég itt most annyit megemlíteni, hogy a Macaulay-hatásnak köszönhető az a széles ívű áttekintés, amit a korabeli magyar viszonyokról rajzolt, a gazdasági

élet szerepének az a hangsúlyozása, ami jellemzi a monográfiát, a magyar társadalom minden osztályának és rétegének sikerült festése. S hasonló történetírói tehetséget mutatott az egyéni jellemzésekben is. II. József trónörökösi tevékenységének ábrázolása nem csupán jó, hanem ugyanúgy önálló szempontokat érvényesítő részlete a munkának, mint politikájának értékelése, s abban a birodalmi szempontok hangsúlyozása. A monográfia megítélésénél végül még egy tényezőt kell figyelembe venni: már itt megmutatkozik Marczali hatalmas egyetemes történeti ismeretanyaga, vonzódása s egyúttal tehetsége is az összehasonlításra.

Marczali Horváth Mihály szavait komolyan vette: valóban arra törekedett, hogy a magyar történelmet bevonja az egyetemes fejlődés áramkörébe. Ezt nem utolsósorban az analógiák kimutatásával, ugyanakkor az ellentétes jelenségekre való utalással tette meg. Az egyetemes történelmi folyamatokba sem ő előtte, sem kortársai közül senki sem vonta be úgy a magyar történetet, mint ő. Nagy tárgyi ismerete megadta erre a lehetőséget, a széles áttekintés, a lényeglátás és az összehasonlítás tehetsége pedig segítette a megvalósításban. Munkáját éppen ez is kiemelte a korszak történetíróinak alkotásai közül.

EGYETEMES TÖRTÉNETI
TÁRGYÚ MUNKÁSSÁGA

A *Magyarország története II. József korában* hatalmas és megérdemelt sikert aratott. Különösen a munka első kötetének volt szokatlanul széles sajtóvisszhangja, szakmai körökben pedig egyértelműen a korszak egyik kimagasló történetírói tehetségének tekintették Marczalit. Annál is inkább értékelni kell teljesítményét, mert — s ezt nem lehet elégszer hangsúlyozni — a források hatalmas tömegét rendes napi tanári munkája s egyéb feladatok megoldása mellett dolgozta fel. Így az év nagyobbik részében gya-

korlatilag csak fél napokat tudott a levéltárakban vagy a könyvtárakban tölteni, s csupán a vakációk vagy egyéb szünetek idejét használhatta fel teljes egészében a kutatásra. Rendkívüli céltudatosság, akaraterő és fegyelmezett életmód nélkül aligha fejezhette volna be ilyen hamar a munkát.

S közben még jutott ideje más feladatok elvégzésére is. Rábízták a Magyar Történelmi Társulat által 1885-ben rendezett történelmi kongresszuson a referátumot a történelmi felsőoktatásról. Marczali ebben a referátumban meghatározta az egyetemi történelmi képzés máig érvényes alapjait, feladatait, az egyetemi tanárok, a sze-

minárium és az egyetemi intézet tevékenységének lényegét. Az a különbség, amelyet a tanárjelöltek és a történelmet egyéb célokból hallgatók oktatása között megvont, ugyancsak egészen az 1945 után megindult egyetemi reformhullámokig érvényes volt.

Ugyanezekre az évekre, 1885—86-ra esett nézeteltérése az Akadémia Történelmi Bizottságával. A Történelmi Bizottság kiadási tevékenysége már hosszabb ideje viták tárgyát képezte. Nemcsak azt vitatták, hogy mit kell publikálni, hanem azt is, hogyan. Marczali tanulmányútja után részletesen ismertette németországi tapasztalatait, a Monumenta Ger-

maniae Historica sorozat eredményeit, nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy a levonható következtetéseket hasznosítsa az Akadémia illetékes bizottsága s persze a Magyar Történelmi Társulat. Ez nem történt meg, s így Marczali egy ismertetés kapcsán csatára kényszerült. Mátyás Flórián forráskiadvány-sorozatának egy kötetét ismertetve felhívta a figyelmet annak hiányosságaira, s ezzel az Akadémia Történelmi Bizottsága egész kiadói tevékenységére kiterjedő vitát provokált. Valóban „provokált”, mert előre felmérte az ismertetés várható következményeit. Salamon Ferenc, aki korábban maga is vitatkozott ezzel a kiadói

tevékenységgel, nyomatékosan biztatta, s lényegében ezt tette Gyulai Pál is, noha figyelmeztette a várható veszélyekre. Az ügy hamarosan elfajult, Szilágyi Sándor és Fraknói Vilmos a Történelmi Bizottság védelmére keltek, mire Marczali egy újabb cikkben kiterjesztette bírálatát a bizottság minden publikációs sorozatára. Válasz és viszontválasz követte egymást, végül is Marczali álláspontja kerekedett felül, vagyis az a modern elv, amelynek értelmében a forrásokat értékelő bevezető, név- és tárgymutató és megfelelő kritikai és magyarázó jegyzetek nélkül nem volt szabad közölni. Egy idő után a személyes sértődések is meg-

szűntek, Szilágyi és Fraknói is kibékültek Marczalival.

Sokkal jelentősebb akadályozó tényező volt az a vállalkozás, melybe ugyancsak ezekben az években kezdett: egy egyetemes történeti összefoglalás készítése. A magyar történetírás máig sem gazdag egyetemes történelmi munkákban, s ez így volt a múlt század második felében is. Egyes kutatók ugyan diplomáciatörténeti vagy kultúrtörténeti témák kapcsán érintették más országok történetének kérdéseit, ennél azonban nem mentek tovább. Az a néhány munka, ami megjelent, egyszerű kompilláció volt, idegen nyelvű világtörténetek „magyarítása”. Az

1870-es években Ribáry Ferenc kezdeményezett a Mehner kiadónál egy olyan világtörténelmi sorozatot, amely 8 kötetben foglalta volna össze az emberiség történelmét. Ebből ő maga készítette el az első 3 kötetet, az ókort, majd halála után Molnár Antal folytatta a középkor történetével két kötetben. Végül az — mint akkor nevezték — újkor történetének (a reformációtól 1830-ig) megírására a kiadó Marczalit nyerte meg.

A választás kétségtelenül az akkor legalkalmasabbra esett. Marczali kétéves külföldi tanulmányútja során megismerte kora nevesebb történetíróinak munkáit, azokat is, melyeket itthon még nem

olvasott, így mindazzal tisztában volt, amit egy ilyen vállalkozás kivitelezőjének ismernie kellett. Emellett kezdettől fogva vonzódott az egyetemes történelemhez, magántanári próbaelőadását még 1878-ban *Jeanne d'Arc*-ról tartotta. Ismertetések sorozatában mutatta be és egyúttal bírálta meg kora legjobb német, angol, francia vagy olasz történetíróit. S mint fiatal házast, nyilván vonzották a vállalkozás anyagi előnyei is. Elfogadta tehát a megbízást, s 1883—1886 között három kötetben megírta *Az újkor történetét*.

Marczali nagyjából tisztában volt azzal, hogy mi az, amit Magyarországon az egyetemes törté-

net terén létrehozhat valaki. A forrásanyagokat kénytelen másodkézből venni, s nyilvánvalóan nem is mindenhez juthatott hozzá. Igaz, a korabeli magyarországi könyvtárak ezen a téren akkor relatíve teljesebben bocsátották rendelkezésre a kutatóknak a külföldi kiadványokat, mint manapság, s főleg: feltétlenül sokkal hamarabb. Mégis, számos előre nem látható gyakorlati nehézséggel kellett számolnia. Ugyanakkor azonban azt is tudta, hogy kivéve azokat az eseteket, amikor valaki egy kisebb, körülhatárolt témához levéltári anyagot gyűjt, lényegében hasonlóak a viszonyok máshol is. „Világtörténet” vagy egyetemes törté-

netet írni egy angol vagy francia történetíró számára sem sokkal egyszerűbb, mint egy magyarnak. Nem véletlenül tagolódnak a megelőző évtizedek, de még a századforduló világtörténetei is az egyes országok szerint, s inkább az egyes országok elszigetelt történetéről van bennük szó, mintsem *egyetemes* történelemről.

Ezen persze ő sem volt képes változtatni. Az összehasonlító, komparatív történetírás még nem született meg, illetve az ilyenféle vállalkozások, rendszerint egy ember munkái lévén, torzóban maradtak. Ilyen feladatot Marczali sem tűzhetett célul maga elé. Csúpn azt, hogy — mint magyar

történetíró — az egyetemes történelem fontosabb mozzanatait elfogulatlanul ítéli meg. Maga is mintegy tanulmányként fogta fel feladatát, hiszen — mint kifejtette — a magyar történelem csak úgy tárható fel előítéletektől teljesen mentesen, ha mind szélesebb körre terjed ki az egyetemes történelem, az egyetemes fejlődés ismerete.

Célkitűzéseinek viszont messzemenően eleget tett. Már formailag is megkülönbözteti az általa készített három kötetet az előzőktől az, hogy Marczali jegyzeteket is közölt, s ez a formai különbség nem véletlen. Marczali hatalmas történeti anyagot nézett át, nem-

csak feldolgozásokat, hanem közvetlen forrásanyagot is. Mivel már nagyjából ismerte az európai történetírás nevesebbjeinek munkáit, a megbízás vállalása után figyelmét elsősorban a kiadott forrásanyagra irányította. Szinte mindent felhasznált, ami fontos volt. Az 1880-as években Magyarországon aligha lehet elképzelni az övénél tartalmasabb, adatokban gazdagabb egyetemes történeti feldolgozást, amint az általunk ismert korabeli külföldi kiadványok között egyet sem találtunk, amelyik jobban oldotta volna meg feladatát. A „függetlenebb” szempont valóban érvényesült munkájában, elsősorban a reformáció, az egyház

válságának vagy a francia felvilágosodás történeti szerepének megítélésében, hiszen Marczalit nem kötötték olyan meggondolások, amelyek a német vagy a francia történetírásban meghatározóak voltak. Polgári liberális felfogása e téren is előnyösen különbözteti meg az elfogult katolikus vagy református irányzatokhoz tartozó történetíróktól. Ami pedig a párhuzamos magyar történetet illeti, e téren ez a sorozat kitűnő lehetőséget nyújtott számára ahhoz, hogy külföldi tanulmányútján gyűjtött regesztaanyagát figyelembe véve írhasa azt meg, s ezzel több területen is olyan összefüggésekre utalhasson, amelyekre a korábbi mun-

kák nem voltak vagy nem lehet-
tek figyelemmel.

1886-ban jelent meg az egyete-
mes történeti sorozat utolsó Mar-
czali által írt kötete, s ez az egész
munka egy életre eljegyezte a
szerzőt az egyetemes történettel.
A kiadó már az utolsó kötet borí-
tóján jelezte, hogy bírja Marczali
ígéretét a folytatásra, arra, hogy
megírja az 1830—1880 közötti év-
tizedek történetét is. S valóban,
a *Magyarország története II. József
korában* után azonnal hozzálátott
a XIX. század történetének meg-
írásához. Pedig több ajánlatot is
kapott a monográfia külföldi meg-
jelentetésére. Tekintettel azonban
arra, hogy nyilván neki kellett

volna lefordítania a három kötetet, ezeket az ajánlatokat visszautasította.

A legújabb kor története 1889—1892 között füzetes formában, majd 1892-ben önálló kötetben látott napvilágot. A kiadó a Ribáry-féle sorozattal meglevő kapcsolat kihangsúlyozására a kötet kiállítása terén a sorozatéhoz hasonló választott. Ez a munka azonban a külső hasonlóság ellenére sem abból született, s szinte mindenben felülmúlja, meghaladja az újkori történetet. Mint az igen részletes jegyzetanyag is mutatja, Marczali ehhez a munkához sem csupán összefoglaló külföldi munkákat használt fel, hanem jóval

nagyobb mértékben, mint a megelőző köteteknél, a kiadott levelezéseket (Napóleon, Nelson, Cavour, Metternich stb.), a memoárokat (mint pl. Bismarckét), de újságokat is (így pl. az Augsburger Allgemeine Zeitungot), hogy más forrásokról (röplapok, röpiratok, parlamenti naplók stb.) ne is beszéljünk. Így olyan, új adatokban gazdag összefoglalás jött létre, mely e téren párját ritkítja nemcsak a magyar, hanem a korabeli európai irodalomban is.

S nemcsak adatgazdagságáról van szó. Szemlélete, történetfelfogása is friss, az akkori magyar történetírásban feltétlenül újszerű, de a liberális francia vagy német

történetírás átlagszínvonalát tekintve is feltétlenül haladó lett volna. Egy jellemző példa: Marczali az egész kötetben felhasználja Louis Blanc írásait, különösen történeti munkáit a francia fejlődés bemutatásához, a forradalmi mozgalmak megfelelő ábrázolásához, s nem egy esetben (pl. a munkások nyomorának leírásánál) magáévá is teszi álláspontját. Ez a korabeli Magyarországon nem csupán a történetírók körében volt szokatlan eljárás. Ha sarkítva fogalmazunk: végső állásfoglalásai ugyan minden téren a burzsoázia mellett szólnak, de bírálatai azt célozzák, hogy rádöbbsenek, a nyomor, a hatalmas vagyoni különbségek veszé-

lyezettetik a fennálló rendet. Nem kétséges, hogy Marczali nem rokonszenvezett a társadalmi forradalommal. De olyan esetekben, amikor egyértelműen arról van szó, hogy a népi megmozdulások a széles néptömegek elviselhetetlen nyomorából fakadtak, nemcsak esze, hanem szíve is a felkelők mellett dobogott.

Marczali persze a fennálló rendet tekintette a lehetséges legjobbnak, a korabeli fejlett nyugat-európai gazdasági, társadalmi és politikai állapotokat ideálisnak. Tisztában volt azzal, hogy Magyarország ezektől még messze van, de értékelte az elért eredményeket. Semmiképpen sem volt tehát „fel-

forogató” vagy szocialista tanok híve. De érzékelt e tanok meglétét, s nemcsak tudomásul vette azokat, hanem következtetéseket is szűrt le belőlük, részben a fennálló rend fennmaradása, másrészt pedig az általános előrehaladás érdekében. Mindez akkoriban Nyugat-Európában a haladó polgárok nézeteivel még összecsendült, Magyarországon azonban sokkal több volt annál, mint ameddig a korabeli céhbeli történetírók általában eljutottak.

Ennek a könyvnek azonban van egy másik, egészen különleges jellemvonása is: nemcsak az 1830—1880 közötti évtizedek egyetemes történetét mutatja be, hanem igen

részletesen tárgyalja Magyarország történetét is 1825-től. Itt azután Marczali nem csupán minden elérhető kiadott forrást felhasznál, hanem jelentős levéltári anyagot is feldolgozott. Ha műve (a 930 oldalas kötetből a magyar rész több mint 400 oldalt tesz ki) önálló kötetben jelenik meg, valószínűleg nem esik ki a fiatalabb kortársak emlékezetéből, nem kerül el figyelmüket. Marczali ebben nemcsak az 1825 utáni magyar történetet rajzolta meg addig legteljesebben, s ezzel mondhatni, máig érvényes irányt mutatott arra, hogyan kell (és lehet) kortörténetet írni *tudományos* színvonalon, hanem a kortörténet új

forrásanyagára is ráirányította a figyelmet. 1848-ig természetesen felhasználta az ekkor már rendelkezésre álló központi levéltárak forrásanyagát. Önmagában már ez is sok új adattal, részlettel gazdagította eredményeit, s egyes kéziratári források segítségével viszonylag közeli időszakokról is megbízható képet festhetett. Széchenyi István és Wesselényi Miklós naplójának (!) végigolvasása (Széchenyi naplója teljes kiadásának elmulasztásáért, halogatásáért elsőként bírálta az Akadémiát), az országgyűlési iratok áttekintése s egyéb levéltári források mellett, melyek közé sorolhatjuk fontosabb személyiségek családi levéltárainak

átnézését is (pl. Wesselényi-levéltár, Apponyi-levéltár, Dessewffy-levéltár stb.), felhasználva azt a tudományos hírnevet, amit számára nagy monográfiájának megjelenése jelentett, több fontos politikai személyiséget is megszólaltatott, s ezzel a kortörténetnek egy új forrását tárta fel. Marczali mintegy interjút készített gr. Andrássy Gyulával, gr. Bánffy Miklóssal, br. Eötvös Loránddal, Helfy Ignáccal, majd segítségével Kossuth Lajossal, Hopf Jánossal, br. Vay Miklóssal, gr. Zichy Ferencsel. Szögyén-Marich László pedig lehetővé tette számára, hogy átnézhesse már elkészült, de még kéziratban levő emlékiratait.

Az „interjú” szót használtuk, s ez nem véletlen. Marczali ugyan is valóban kikérdezte az érintett személyeket, s ezzel a kortörténet egy egészen új, akkor igen szokatlan forrását hozta létre. Ma már mindennaposnak tűnik, hogy egyes történészek vagy szociológusok magnetofonba beszéltetik kortársaikat történeti szerepük megörökítésére, tisztázására. Az 1880—90-es években azonban ez a fajta módszer egészen szokatlan volt. Marczali előre megállapított kérdéseket tett fel, s így próbálta olyan pontokon megismerni szerepüket, amelyekre ő volt kíváncsi, s ezzel elkerülni, hogy a megkérdezettek — maguk irányítva a beszélgetést,

interjút — csak azt mondják el neki, amit ők akarnak elmondani. Feljegyzéseit azután átnézte és kijavíttatta a meginterjúvottakkal, s az így hitelesített anyagot használta fel később munkájában. (Munkamódszerébe bepillantást enged az egyetlen angolul közzétett feljegyzésrészlet, Tisza István szerepéről.)

Így válik érthetővé, miért oly sajnálatos, hogy a legújabb kor történetének magyar vonatkozású része elkerülte az utókor figyelmét. Itt olyan forrásokat ismerhettek volna meg a későbbi kutatók, s főleg olyan új módszertani lehetőségeket, mégpedig a legnagyobbak által fémjelzett mó-

don, ami a kortörténet kutatásának egészen más arculatot adhatott volna 1945 előtt. Hiszen itt egy szakmai tekintetben kifogástalan történetíró használta fel a kortársak emlékezetét, s egyúttal élvonalbeli politikusok (akik egyébként — s ez nem utolsó szempont Magyarországon — többségükben arisztokraták voltak, s a legmagasabb köröket képviselték) lehettek e törekvések tárgyai. Ha ez a módszer meghonosodik, ma nemcsak jobban ismerjük a dualizmus korának történetét, hanem talán a magyar történettudomány is gazdagodhatott volna egy módszerrel, s azt nem 1945 után kellett volna felfedeznie.

Kicsit hosszabban foglalkoztunk Marczalinak ezzel a munkájával, általában egyetemes történeti tevékenységével, figyelembe véve, hogy munkásságának erről az oldaláról következetesen nem vesz tudomást a magyar történettudomány. Indokolja ezt — úgy véljük — éppen az, hogy ezeket a munkáit ma már teljesen elfelejtették, és nem utolsósorban az, hogy azokban — tekintve a magyar vonatkozású fejezeteket is — Marczali éppen arról a korról rajzolt képet, amelyről a korabeli és a későbbi magyar történetírás vagy egyáltalán nem, vagy csupán a felszínt érintve vett tudomást. Ha munkája bekerült volna a magyar

történetírás véráramába, történetírásunk talán nem tekinti máig annyira másodrendűnek, alkalmasint teljesen értéktelennek a kortársak által szolgáltatott adatokat, s nem idegenkedik a tudományos igényű kortörténettől.

AZ ÉRETT TÖRTÉNETÍRÓ

Marczali 1892 után állt tevékenységének tetőpontján. A következő évtizedben hozta létre számos, máig maradandó munkáját, ekkori kutatásainak nyomtatott formában mérlegelhető eredményei pusztán tömegükkel is imponálóak.

A társadalmi elismerés terén is a tetőponton állt. 1893-ban (többszöri próbálkozás után) végül is akadémiai levelező tag lett, majd 1895-ben egyetemi tanár. A Magyar Történelmi Társulat igazgatóválasztmányába választotta. Egyidejűleg helyet kapott azok-

ban a nagyobb jelentőségű vállalkozásokban, amelyeket a magyar történettudomány a millennium alkalmából hozott létre, s amelyek jó alkalmat jelentettek számára kutatásainak nagyobb, reprezentatív kiadványokban történő összefoglalására, s ezzel hozzájárultak történetírói arculatának formálódásához. Mindehhez kapcsolódtak kötelezettségei, illetve olyan tervei, amelyek az egyetemi oktatás modernizálásával függtek össze, melyek között pl. az ún. *Enchiridion*t, a történelem oktatásához szükséges forrásszemelvényeket tartalmazó olvasókönyvet (*A magyar történet kútfőinek kézikönyve*) is találjuk. Ha pedig hozzászámítjuk mind-

ehhez azokat az egyéb munkáit is, amelyeket a bibliográfia átlapozásakor ismerhetünk meg, bizvást mondhatjuk, Marczali valóban tartalmasan használta ki napjait. Igaz, helyzete könnyebb lett: mint egyetemi tanárnak a korábbinál több ideje jutott a tudományos munkára, de még így is meglepően nagy a teljesítmény.

Kezdjük az áttekintést a magyar történelem korai szakaszainak ábrázolásával, annál is inkább, mert Marczali tevékenységében is időben elsőnek erre került sor. A Szilágyi Sándor szerkesztette *A magyar nemzet története* tízkötetes sorozat első két darabjában Marczali írta meg Magyarország tör-

ténetét a honfoglalástól az Árpádok kihaltáig. Sokakat meglepett Szilágyi választása, mi azonban ma már inkább jó érzékét dicsérjük. Pauler ugyanis, akinek Szilágyi magától értetődően elsőnek ajánlotta fel ezt a munkát, arra nem vállalkozott. Így azután Szilágyi Marczalit kérte fel rá. Hogy Pauler munkája milyen lett volna, azt tudjuk, hiszen már megjelentette kétkötetes nagy összefoglalását, s annak kiegészítését is a magyar nemzet történetéről Szent Istvánig. Marczalinak ez az ajánlat lehetőséget nyújtott arra, hogy mindazt összefoglalja, amit a magyar történelem e szakaszáról mondani tudott.

Meglepetést keltett, mint mondtuk, Marczali vállalkozása. Ekkor már úgy könyvelték el, mint aki a XVIII—XIX. század történetével foglalkozik. S a magyar történetírás sohasem volt bővében az olyan tudósoknak, akik több korszak szakértőinek tekinthetők. Pedig Marczali más irányú tevékenysége idején is nyomon követte a középkor korai századaival foglalkozó irodalmat, alkalmanként hangot is adott nézeteinek. Így számunkra természetes, hogy munkája, mely a sorozat két első kötetében 1895—1896-ban látott napvilágot, adatokban is mennyire gazdagon áradó történelmi összefoglalás. Marczali széles ívelésű

áttekintése, a sokszor rejtett összefüggések feltárása, a társadalomtörténet iránti érdeklődés — mindez kiemeli munkáit nemcsak a sorozat többi darabjai közül, hanem általában is az Árpád-kori történelem korabeli művelőinek munkái sorából. Marczali a magyarság történetét európai környezetbe helyezi, erőteljesen kidomborítja — részben a korabeli osztrák történetírók nézeteivel vitázva — az ország független fejlődését, önálló politikáját mind a német birodalommal, mind pedig a pápasággal szemben. Egyidejűleg hangsúlyosan gondol a politikai események ismertetése mellett a társadalom viszonyainak bemutatására is. A

társadalom állapotát és átalakulását külső és belső tényezők hatására Marczali előtt senki sem ábrázolta ilyen átfogóan és sokoldalúan, mint *A magyar nemzet története* e két kötetében. Nem csupán a külső analógiákra, hasonlóságokra gondolunk, bár ezek sem lennének lebecsülhető eredmények (az aranybulla aragóniai vonásainak kiemelése pl. Marczali, s nem a tőle átvevő jogtörténészek teljesítménye), hanem arra a képre, amelyet a X—XIII. századi magyar társadalom egyes osztályairól, rétegeiről, helyzetük átalakulásáról, változásáról rajzolt. Marczali könyveinek ezekben a fejezeteiben egyébként könnyed stílusban,

olyan fontos társadalmi és gazdasági problémákkal foglalkozik, amelyeket a korabeli magyar történetírók közül a legtöbben nem szoktak érinteni. Eredményei nem lehettek véglegesek, de a kötetek tudománytörténeti megítélése nem ezen múlik. A kutatás azóta sokkal több forrást hozott felszínre, s több területen új eredményekre jutott már az 1910—20-as években is. Ami számunkra a történetírói teljesítmény a fontos, s Marczali összefoglalása nélkül sok tekintetben nehéz elképzelni az Árpád-kor gazdaság- és társadalomtörténetének kutatását a megjelenését követő évtizedekben. Amikor megjelent Hóman Bálint és Szekfű

Gyula *Magyar története*, természetesen Marczalinak e köteteit is utolérte az összefoglalások törvényszerű sorsa: azóta mindenki ezt a kézikönyvet használja, pedig e két kötetben még ma is számos olyan részlet található, amely maradandónak bizonyult, s nem egy olyan szempont, ami termékenyen hathatna a további kutatásokra.

Kora középkori témákkal alkalmilag még később is foglalkozik, így az Árpádok és Dalmácia viszonyával, pontosabban Dalmácia helyzetével a magyar államban, Zách Felicián merényletének jellegével vagy a világháború elején a Botond-mondával. S forráskritikai tudását is megcsillantja *A ma-*

gyar honfoglalás kútfoi c. kötetben, melyet az Akadémia adott ki ugyancsak a millennium alkalmából 1900-ban. De figyelme 1896 után mégis az újabb korszakok története felé fordult. 1898-ban jelentette meg az *A magyar nemzet története* sorozat VIII. köteteként összefoglalását Magyarország 1711—1815 közötti történetéről. Itt már nem lehetett vita, ez a munka a korszakot akkor legjobban ismerő szakember kezébe került, s az eredmény is kevesebb ellenállást váltott ki, kevesebb vitára ingerelt. Marczali itt megragadta az alkalmat, s áttekintette az egész XVIII. századot. Korábban már foglalkozott Mária Terézia uralkodásával

monográfiájában, s 1891-ben a Magyar Történelmi Társulat felkérésére annak életrajzi sorozatában megjelentette Mária Terézia életrajzát, de az egész anyagon csak most volt lehetősége áttekinteni, s azokkal a korszakokkal, kisebb szakaszokkal is foglalkozni, amelyekre eddig még nem kerülhetett sor. A korszakhatárok kijelölése az utókort némi vitára serkentette (1815 mint korszakhatár a magyar történelemben egyébként nem annyira szokatlan, mint amilyennek manapság tűnik), holott ennek csupán személyi okai voltak. Szilágyi a Marczaliét követő kötet szerzőjével már megállapodott korábban, s így nem volt mit tenni.

A XVIII. századi magyar történelem összefoglalása ugyanolyan magas színvonalon sikerült, mint az Árpádok kora. Marczali itt is tekintettel volt a nemzetközi körülményekre, s az ország történetét széles európai perspektívába helyezte. Ugyanakkor számos területen tovább ment, mint korábbi monográfiájában, így különösen társadalomtörténeti vonalon. A korabeli nemesség helyzete, szerepe, a parasztság és a polgárság, az arisztokrácia és az egyházi hierarchia plasztikus rajza felülmúlja a monográfia hasonló fejezeteit. Különösen kiemelkedik az ország beágyazása a korabeli európai diplomáciai viszonyok közé.

Mind a Mária Terézia-életrajzban, mind pedig a XVIII. század történetéről készült összefoglalóban jelentkezik Marczali korábbi két álláspontja: az ország fejlődésében, előrehaladásában a XVIII. század óriási fellendülés kora — de egyúttal az az időszak is, amikor gazdaságilag Ausztria gyarmatává válik. Az első álláspontot nem kell részletesebben magyarázni. Az utóbbi folyamatot viszont Marczali szélesebb nemzetközi perspektívában ábrázolja. Azaz nem elsősorban a Habsburg uralkodóház, az udvar politikája következményeként fogja fel az ország gyarmati sorba kerülését (tekintsünk itt most el attól, hogy

felvessük: egyáltalában igaza volt-e vagy sem azzal, hogy az ország helyzetét gyarmati helyzetként értékelte), hanem objektív fejlődési tendenciának. Megítélése szerint Magyarország gazdasági fejlődése a korábbi századokban lényegében lépést tartott Európával, a XVIII. században azonban megtört ez a lépéstartás s a magyar városok fejlődése nem csupán meglassult, hanem a városok vissza is estek egy korábbi állapotba. A nemesség ellenállása a felvilágosult abszolutizmus törekvéseivel szemben, illetve az udvar Magyarország számára hátrányos gazdaságpolitikája csupán motiválja ezt a fejlődést, de inem volt annak előidézője. Mar-

czalit tehát az, hogy osztotta a kor történetíróinak kiegyezéspártiságát, nem gátolta abban, hogy ezen a ponton el ne térjen felfogása a többségtől, s ne éppen azoknak a kezébe adjon érveket, akik akkor s később a kiegyezés ellen léptek fel. Ki kell azt emelni, hogy Marczali mindkét újabb munkájában megmaradt álláspontja mellett, mely szerint az ország gazdaságilag Ausztria gyarmata lett, holott mindkettő *ünnepi* kiadvány volt, s így eleve az érdeklődés (s természetesen a kritikák) homlokterében állt.

Nem lehet számunkra meglepő, hogy Marczalit kérték fel a milleniumi történelmi összefoglalás ti-

zedik kötete egy részének megírására is. Nem volt kétséges rátermettsége, tárgyi tudása. A szabadságharc történetének összefoglalására azonban e sorozatban nem vállalkozott. Láttuk, hogy a legújabb kor történetét tárgyaló munkájában az 1825 utáni magyar történelemnek milyen új forrásait tárta fel, s hogy milyen jelentős eredményeket ért el e korszak kutatásában. Ezt a munkásságot azonban tovább folytatta az 1892 utáni években is. Több írásában foglalkozott a reformkor, majd a szabadságharc történetével, s tisztázta a korszak egyes, még talán nem is eléggé ismert kérdéseit. Egyetemi előadásai során rendsze-

resen ismertette Magyarország történetét 1849—90 (majd 1900) között. Jelentős forrásanyagot is publikált, így különösen emlékiratokat, illetve naplókat, az egyetemi oktatás számára készített nagy forráskiadványában pedig a kor szak számos lényeges dokumentumát közölte, s látta el forráskritikai bevezetőkkel és jegyzetekkel. Bánffy Miklós, Leiningen naplói, Lonovics emlékirata, Széchenyi naplója, Deák Antal levelei stb. — mindezek a források, illetve közzétételük új elemeket vittek a kor szak történetének kutatásába. Tulajdonképpen annak a munkásságnak a kiteljesedéséről van itt szó, amely még a *Magyarország törté-*

nete II. József korában c. monográfiájának anyaggyűjtése során indult meg: a családi levéltárak rendre megnyíltak előtte, olykor az egyházi gyűjtemények is, s Marczali élt az így adódott lehetőségekkel. Számos forrásanyag megjelentetése úgy vált lehetségessé, hogy egyesek felhívták a figyelmét, valahol, valakinél lappang ilyen anyag, s Marczali azután közölte azt, mert valamilyen szempontból értékesnek találta a forrást. E forrásfeltáró munkájának tetőpontját konstantinápolyi utazása jelentette, ha a publikáció szempontjából nem is volt kézzelfogható eredménye: 1898-ban több hónapig kutathatott a török levél-

tárakban, s ezen az útján olyan levéltári iratanyagba is beletekinthetett, amelyet még senki sem látott (természetesen a levéltárat sem!). Marczali az út kedvéért megtanult annyira törökül, hogy kiismerje magát az anyagban, de főleg, hogy megértse a törököket.

A legújabb kor történetével kapcsolatos munkásságát bemutatva nem kerülhettünk meg egy kérdést. Azt, hogy Marczali milyen mértékben szolgált ezzel a tevékenységével aktuálpolitikai célokat. Azért is szólni kell erről, mert e munkáinak megjelenése idején nem egyszer vádolták meg azzal, hogy egyik-másik forrás közzétételével pártpolitikai célokat szol-

gál. Az — úgy véljük — magától értetődik, hogy a szerző politikai nézetei, társadalomfelfogása tükröződik történelmi írásaiban is, s ezt Marczali esetében sem lehet tagadni. Több olyan írását is ismerjük, amelyekben történeti kérdéseket azért tárgyalt, hogy szembeszálljon általa veszélyesnek tartott külföldi törekvésekkel (így Hasdeu román történetíróval, Lueger bécsi polgármesterrel vitatkozott), egy esetben arról is tudunk, hogy konkrét nagypolitikai célok érdekében, a magyarságnak a Monarchián belüli szerepe növelése céljából vállalkozott egy téma történeti elemzésére (ilyen célok érdekében dolgozta fel Dalmácia és Magyaror-

szág kapcsolatait a XI—XIII. században), de azt gondosan kerülte, hogy belekeveredjen a belpolitikai pártküzdelmekbe. Pedig mint minden tehetséges embert ebben a korban, őt is már korán megkísértette a politika. Szilágyi Dezső megkérte, hogy támogassa egyházpolitikai törekvéseit történeti témák feldolgozásával. Andrássy Gyula vele szeretne volna sajtó alá rendeztetni beszédeit. S más kísértésekről is tudunk. Marczali azonban gondosan, mondhatni kínos igyekezettel kerülte az ilyen veszélyeket, éppen azért, mert nem akarta lerontani általuk tudományos hitelét. Mindenkor megmaradt tudósnak, s publikációiban

kerülte a pártpolitikát. Nem kerül-
hette azonban el, hogy saját néze-
tei ne tükröződjenek munkáiban.
Dehát nincs olyan történetíró,
akinek munkái végül is ne a saját
korának kérdéseire adott válaszok
lennének.

A magyar történelemmel kap-
csolatos tevékenységét érintve ki-
 kell még térni egy olyan tevékeny-
ségre, mely ugyancsak megkülön-
bözteti kortársainak túlnyomó
többségétől. Marczali erősen von-
zódott a történetírás története, a
historiográfia kérdései iránt. Szí-
vesen írt portrékat egyes történet-
írókról, nemcsak magyarokról,
mint Salamon Ferencről vagy Hor-
váth Mihályról, hanem külföldi-

ekről is, elsősorban azokról, akik hatással voltak történetírói formálódására, így pl. Rankéról és Mommsenről, vagy valamivel később a feledhetetlen Pulszky Ferencről. A felsoroltakon kívül több korszak magyar történetírását is összefoglalta.

Ezekben az években tehát Marczali magyar történelemre vonatkozó kutatásai kiterebélyesednek, s átfogják szinte az egész magyar történelmet. Néhány tanulmányt szentelt a XIV. és XV. század történetének is, ugyanakkor a XVI—XVII. századot egyetemes történeti munkáiban foglalta össze. Ő volt a korszak egyetlen olyan történetírója, aki erre *tudományos szin-*

ten képes volt. Több támadás, mely ekkor vagy később érte, ugyan csak erre vezethető vissza. Voltak ugyanis, akiket — eltérő okokból — egyenesen irritált ez a mind szélesebb hullámokat vető nagyarányú tudományos tevékenysége. S őket még jobban felbőszítette, hogy Marczali vállalkozott mind ezen tudományos munkálkodása mellett újabb egyetemes történeti összefoglalás szerkesztésére, illetve megírására. A *Nagy képes világtörténet* c. sorozat 12 kötetére gondolunk.

Ennek kiadására összefogott a Révai és a Franklin kiadó, ami önmagában is mutatja a vállalkozás méreteit. Marczali elképzelése

a sorozattal az volt, hogy ő és munkatársai a legújabb eredmények alapján korszerű, a tudomány akkori színvonalán álló összefoglalást készítenek. Ez persze az ilyen vállalkozások szokásos akadályaiiba ütközött. A kiadók viszonylag rövid idő alatt szereték volna megjelentetni a teljes sorozatot (a munka egyébként rekordidő alatt, 1898—1905 között jelent meg), ami konfliktusokat okozott a kitűzött cél és a lehetőségek között. Áldássy Antal visszalépett a részvételtől, miután már majdnem az egész rábízott rész kéziratát elkészítette, s akkor természetesen meg kellett alkudni a minőségi igények rovására a szá-

mításba jövő szakemberek nyújtotta reális lehetőségekkel. (Marczali pl. „beugrott” a 6. kötet szerzői gárdájába, s maga írta meg a Mátyás halála és 1526 közötti magyar történetet.) Ezért a 6. kötet megkésve, 1904-ben látott csak napvilágot, míg a 12. kötet 1905-ben jelent meg. A nehézségek ellenére is sikerült magas színvonalon tartani a sorozatot. A szerzők, Fogarassy Albert, Gyomlay Gyula, Geréb József, Borovszky Samu, Csuday Jenő, Schönherr Gyula, Goldziher Ignác, Mika Sándor a századfordulón a legjobbak voltak, s ha nem is biztosítottak teljesen kiegyensúlyozott teljesítményt, ha olykor a szer-

kesztő vagy a kiadók nem is a legjobb megoldásokra szorították őket, mégis nyugodtan megállapíthatjuk, hogy ilyen színvonalú és terjedelmű világtörténeti áttekintés Magyarországon azt megelőzően sohasem jöhetett létre, s a rákövetkező korszak összefoglalása, a Hóman—Kerényi—Szekfű szerkesztette *Egyetemes történet* sem közelítette meg terjedelmileg, adatgazdagságban.

Marczali nem csupán a sorozat szerkesztésének egyáltalában nem kis feladatát látta el, hanem a tizenkét kötetből hatot maga írt. Tudományos teljesítményének mérlegeléséhez csak az általa írt kötetek tartoznak. Tudjuk, hogy

már korábban is megírta lényegében ugyanezt a korszakot, összesen négy kötetben. Marczali azonban nem egyszerűen közölte az előző évtizedben megjelent köteteket, sőt, nem is csupán kiegészítette az utóbbi évek irodalmának eredményeivel (s ez sem lett volna kis feladat), hanem kitágította annak horizontját, s átalakította arányait is. A reformációtól a francia forradalomig terjedő rész a korábbi két kötet helyett három lett, s ez önmagában is jelzi a lényeges átalakítást, még ha figyelembe is vesszük, hogy jelentősen megnőtt a képanyag is. A francia forradalomtól 1815-ig terjedő időszak története is két kötetre nőtt, míg

önálló kötetet kapott az 1848-as forradalom és a rákövetkező évtizedek története. Ez utóbbi kötet időbeli határait is kitolta Marczali, közelítette saját korához, sok esetben egészen 1900-ig tárgyalta a történelmet, elsősorban természetesen ott, ahol erre a rendelkezésre álló forrásanyag lehetőséget nyújtott.

Ez a változás is jelzi, hogy itt nem egyszerű másodközlésről, hanem önálló vállalkozásról van szó. Ha pedig beletekintünk a Marczali által írt hat kötetbe, azonnal nyilvánvalóvá válik, hogy a szerző a századforduló idején rendelkezésre álló teljes forrásanyagot áttekintette, a korabeli külföldi történet-

írás egyetlen jelentősebb alkotása sem került el figyelmét. Ezt megkönnyítette nyelvtudása, hiszen a német és francia mellett angolul és olaszul is tudott. Ismeretei az elmúlt évtizedben jelentősen kiszélesedtek, s a felfogásától egyébként idegen munkákat is felhasznált. Míg pl. a legújabb kor történetének korábbi összefoglalásában a tudományos szocializmusról még érdemben nem írt, most nem csupán Marx tevékenységét ismerteti, hanem pl. elég részletesen ír az internacionáléről is. Sőt, Németország 1871 utáni történetének ismertetése során erősen támaszkodik Franz Mehring munkájára, holott annak felfogását a

lényeges kérdésekben korántsem osztja. Ez azonban nem akadályozza meg abban, hogy ne csupán tudomásul vegye, hanem fel is használja ezt s a hasonló írásokat.

Kitágította a vállalkozás horizontját abban a tekintetben is, hogy míg a megelőző munka kimondottan Európára koncentráldott s azon belül is — hasonlóan az ilyenféle világtörténetekhez — elsősorban Nyugat-Európára, Marczali ebben a hat kötetben jelentős teret szentel Európa más részeinek, sőt a többi világrésznek is. Ha mai fejjel gondolkodunk, a szemére lehetne ugyan vetni, hogy viszonylag milyen keveset foglalkozik

Afrikával, Ázsiával vagy Dél-Amerikával, s amit ír, azt is főleg a gyarmatosító hatalmak szemszögéből s főleg a gyarmatosító országok történelmi irodalmának segítségével teszi, a századfordulón azonban még egészen más körülmények mérlegelésével lehet reális ítéletet alkotni munkájáról. Egyáltalában az, hogy Magyarországon az olvasó bármilyen hiányosan is, de megismerkedhetett ezeknek a földrészeknek a történetével, jelentős tudományos teljesítmény volt, s Marczali felkészültségét, tudományos lelkiismeretét dicsé-ri. Most kamatoztathatta mindazt, amit Vámbéry titkáraként, Goldziher kartársaként a gyakorló isko-

lában elsajátított. Felhasználta a kínálkozó külföldi irodalmat is, elsősorban Lavisse és Rambaud egyetemes történetét. S ha kisebb terjedelemben is foglalkozott az Európán kívüli területek történetével, mint a gyarmatokkal rendelkező országok történeti összefoglalásai, de az ezeket a területeket tárgyaló fejezetek is a kor színvonalán állnak, egyáltalában nem nyújtanak kevesebbet, mint a hasonló külföldi vállalkozások.

TÖRTÉNETFELFOGÁSA

Az érett történetíró munkásságának legalább nagy vonalakban történt áttekintése után vethetünk egy pillantást Marczali történetfelfogására és történetírói módszereire. Már az eddigiekből is nyilvánvalóvá válhatott, hogy Marczali, akit a két világháború között a pozitivizmus egyik jellegzetes történetírójaként tartottak nyilván, minden volt, csak nem a filozófiai értelemben vett pozitivizmus képviselője. Történeteszemléletének alapja idealista, mégpedig a hegeli értelemben vett idealista világ-

nézet. Marczali az *eszmék* elsődleges jelentőségét hangsúlyozta a történelemben, azokét az eszmékét, amelyek megszabják az emberiség fejlődésének irányát és meghatározzák annak jellegét. Ezek az eszmék azonban — különösen kezdetben — csak kisebb körben, egyes egyének tevékenységében jutnak kifejezésre, ezért a történetírás nem szakíthat az egyén szerepével, jelentőségének megfelelően kell azzal foglalkoznia. Ilyen értelemben tehát nem lehet ellentétet felállítani az egyének vagy az eszmék szerepét valló történetírás között. Az eszmék azonban nem légtüres térben érvényesülnek, hanem megalkotják azo-

kat az *intézményeket*, amelyek uralomra juttatásukat segítik, biztosítják fennmaradásukat. Éppen ezért csak az eszmék és a — mondhatni — hozzájuk tartozó intézmények *együttes* bemutatásával lehet tudományos szintű a történetírás. Röviden ebben foglalható össze történetfelfogásának lényege.

Mindez azonban egy sokkal bonyolultabb eszmerendszerre épül, melyet egyben sohasem láthatunk, hiszen Marczali nem írt olyan munkát, amelyben módszeresen kifejtené történet szemléletét. Munkái, itt-ott általánosabb megnyilatkozásai, az egyetemi előadásairól készült jegyzetek azok, amelyek alapján rekonstruálhatjuk tör-

ténetfelfogását, ami természetesen nem veszélytelen feladat, hiszen ilyen körülmények között könnyen tévútra juthat a következtetés. Mégis annyit nyugodtan leszögezhetünk, hogy Ranke minden jelentős személyes hatása, műveinek minden elismerése mellett sem volt Marczali kizárólagos mértéke vagy mércéje, s az eszméknek és intézményeknek az a meghatározó szerepe, amelyet Marczali is tulajdonított ezeknek (ebben sem szabad Ranke kizárólagos hatását látni), nem akadályozta meg abban, hogy ne éppen azért bírálja Rankét, amit nem vett figyelembe: a belső viszonyok, a művelődés, a gazdaság és a társadalom bemuta-

tásának hiánya miatt. Marczali Rankével Macaulay-t állítja szembe, akit éppen azért tartott nagyobb történetírónak, mert nem rekedt meg a külső tényezők (leegyszerűsítve: a külpolitika) hatásainak ismertetésénél, hanem a történelem — mint mondotta — leglényegesebb és legnehezebben rekonstruálható részére is kitért, vagyis a gazdasági, társadalmi, erkölcsi és műveltségi viszonyok ismertetésére. Igaz ugyan, hogy Rankéban látta a történetírói teljesítmény csúcsát, elsősorban érett, még a porosz állami elismerés előtti időkben keletkezett műveiben, amelyeket a pontos és részletes analízis és a művészeti alkotás

kettőssége jellemzett. Ezt a szintet mások azóta sem érhették el, de Marczali egyúttal erőteljesen kiemeli: Ranke, a nagy történeti tablók festője élete utolsó évtizedeire szalonfestővé szelidült, azaz munkásságában egyoldalúan csak a diplomáciai aktákra támaszkodott.

Némileg viszont Rankéhoz — vagy inkább a korabeli német történetírás egészéhez — köti az a nézete, hogy a történelem ideális kerete az *állam*. Az emberi közösségnek az igazi tagja az állam, írja egyhelyütt, melynek igazi története visszatükrözi az egyes nemzetek összeköttetését az általános műveltséggel. Hasonló kerete a

történelemnek a *nemzet* is, Marczali *ebben* az összefüggésben az állam és a nemzet fogalmát tulajdonképpen szinonimaként használja, s egymással rendszeresen felcseréli.

Röviden összefoglalva tehát az eszmék és intézmények, a nemzet és az állam — ezek azok a fogalmak, amelyek meghatározzák történetfelfogásának alapjait. Marczali azonban sokkal nyitottabb volt, s talán sokkal kisebb jelentőséget is tulajdonított a történetfilozófiai kérdéseknek annál, semhogy ne hathatott volna rá más történetfelfogás is. Itt ismét Macaulay nagy szerepét kell kiemelni, akinek munkássága nem-

csak módszertanilag volt számára jelentős, hanem abban is, hogy figyelmét az eszmék és intézmények mellett más kérdésekre, a társadalomra és a gazdaságra is ráirányította. Rajta kívül természetesen még más irányzatokat is ismert, köztük a történelmi materializmust is, melyről úgy vélte, hogy abban csupán egy eszmét lehet látni, „melynek ismertetése és kritikája fontos — de a történet *rejtélyeinek egyetlen kulcsát nem*”. Ez a fajta eklektikusság az, ami meghatározza történetfelfogását, ez irányú nézeteit. Itt kell azonban jelezni, hogy filozófiailag nem volt iskolázatlan. Ellenkezőleg, mint a *Nagy képes világtörténet* egyes köteteiből kitűnik,

nagyon is jól ismerte a különféle filozófiai irányzatokat, a felvilágosodás angol és francia filozófusaitól a német idealistákig és materialistákig. Nem törekedett azonban arra, hogy — a fentebb mondottakon túlmenően — elkötelezze magát mint gyakorló történetírót egyik vagy másik filozófiai irányzat mellett. Alapvetően természetesen idealista volt, s ezt meglehetősen hangsúlyozta is.

Ez az eklektikusság tette lehetővé számára, hogy saját történetfelfogását, illetve annak kereteit is meghaladja, s műveiben jóval szintetikusabban ábrázolhassa a történelem folyamatát, mint azt el-

méleti nézetei alapján elképzelhetnénk. A gazdasági élet tényeinek ábrázolásában, a társadalom egyes osztályainak és rétegeinek bemutatásában, az életformák rajzában a korabeli magyar történetírásban alighanem senki sem múlta felül. A belső és külső tényezők szerepének harmóniája, egyes emberi portrék s mellettük a gazdaság- földrajzi viszonyok rajza, mindez együttesen van jelen műveiben.

Módszereiben is hasonló sokrétűség jellemzi. Marczalit olyan történetírónak tekintették, aki túlságosan is tapad az adatokhoz. Igaz, hogy mondanivalóját minden esetben konkrét adatokkal támasztja alá, s az is, hogy helyen-

ként — különösen tevékenységének kezdeti szakaszában — talán túlságosan is kötődik adataihoz, így pl. különösen a *Magyarország története II. József korában* első két kötetében. Az is igaz viszont, hogy mások azért bírálták, mert sokszor részletkutatás nélkül készített átfogó összefoglalásokat. Mindkét kritikában van eleme az igazságnak, noha az adott megfogalmazásban egyik sem elfogadható. Azt vallotta, hogy mindig adatokra, azaz tényekre kell építeni a történeti konstrukciót, ugyanakkor azonban nem szabad elveszni a részletekben. Nem a részletek abszolút igazsága a lényeges, vallotta, hanem az a fontos, hogy a

fő vonalak helyesek legyenek, s az egész kép arányos és igaz legyen. Éppen ennek az elvnek az alapján használta fel eszközként az összehasonlítást és az analógiát. Különösen az intézmények terén lehetséges élni az összehasonlítás eszközeivel, míg viszont az analógia felhasználásánál jóval önmegettartóztatóbb álláspontot vallott, s azt csak mint kisegítő eszközt használta, megfelelő elővigyázattal. Mindent tényekre kell építeni, míg az analógiákat felhasználni lehet ugyan, de rájuk építeni nem. Akármint is van, az kétségtelen, hogy éppen az összefüggések felismerése, a tágas kitekintés jellemzik munkáit, és különböztetik meg

egyúttal előnyösen legtöbb kortársaiétól. Ugyancsak vitathatlannak tűnik számunkra, hogy az összehasonlítás módszerét Magyarországon Hajnal István előtt éppen Marczali alkalmazta, ha természetesen még kezdetlegesen, elemi fokon s nem is olyan tudatossággal, mint ezt majd Hajnal teszi.

S végül itt kell kiemelni, hogy az a hármás elv, amelyet Ranke állított fel a történetíró mércéjéül, nála hibátlanul megvolt. A *kritika* — nemcsak forráskritikai értelemben, hanem abban is, hogy az egyes történelmi folyamatokat megfelelő kritikai szemlélettel elemezte — volt az alap. Erre épülhetett az *összefüggések felismerése*,

melynek ugyancsak mestere volt. S végül: a *világos kifejtés*, ami Marczali munkáit általában jellemzi, kisebb tanulmányait éppen úgy, mint nagyobb monográfiáit. Munkái mindig tényekre épültek, anyagát kritikusan szemlélte, mondanivalóját logikusan, világos okfejtéssel adta elő. S általában olvasmányosan is, ami a századforduló magyar történetíróival összehasonlítva, korántsem lebecsülendő erény.

Marczalit tehát történetírói gyakorlata emelte korának többi történetírója fölé. Elméleti nyitottsága, olvasottsága történetfelfogásának eklektikus vonásait erősítette, ugyanakkor lehetővé tette

számára, hogy sokoldalúan mu-
tassa be a történelmet. Emellett
nézeteinek szilárd elemei nagyjá-
ból megvonták azt a határt, ame-
lyen belül dolgozott, s amelynek
keretein kívülre inkább csak kipil-
lantott.

VITÁK KERESZTTÜZÉBEN

A felületes szemlélő számára úgy tűnhet, hogy Marczali tudományos tevékenysége egészen az első világháborúig zavartalan, egységes. A közelebbi tanulmányozás azonban hamar kimutatja, hogy Marczali tudományos tevékenységében a fordulat, ha úgy tetszik, a tudományos életben betöltött szerepének változása, csökkenése már az első világháború előtt bekövetkezett. Több más jel mellett erre utal pl., hogy 1903-ban kimaradt a Magyar Történelmi Társulat igazgatóválasztmányából, vagy az

a sokkal jellemzőbb körülmény, hogy minden tudományos teljesítménye ellenére is megmaradt akadémiai levelező tagnak, rendes taggá nem választották meg.

Hogy megérthessük mindazt, amit ezekről a kérdésekről el kell mondani, utalni kell arra a jelentős *fordulatra*, amely a politikai életben s ennek nyomán a tudományban is megmutatkozott a századforduló és az első világháború közötti években. Nemcsak politikai válságról volt ekkor szó, vagyis a kiegyezés rendszerének arról a jelentős megrázkódtatásáról, amelyet 1905, az ellenzéki koalíció győzelme jelzett, hanem arról

is, hogy a magyar gazdasági és társadalmi életben 1850—1900 között kibontakozott folyamatok nyomán a feudális uralkodó osztály, különösen annak anyagilag kevésbé tehető rétegei elszegényedtek, s ez az elszegényedési folyamat egyfajta antikapitalista, antiszemita hullámot váltott ki képviselőikből, sőt, tömegeikből. Részletekbe menni nem elemezhetjük mindezt, kétségtelen azonban, hogy az 1919 utáni ellenforradalmi kurzus számos ideológiai álláspontja és politikai elképzelése, gyakorlatának elméleti megalapozása sok tekintetben ezekben az években fogalmazódott meg. A magyar történettudomány viszonylag keveset fog-

lalkozott még azokkal az ideológiai képletekkel, amelyek ekkor tűntek fel a hazai politikai porondon, s még kevesebbet azzal, hogy mindez hogyan jelentkezett a tudományban.

Pedig mindennek nagyon komoly következményei voltak a tudományban is. Alig találunk olyan haladó tudóst a századfordulón, akinek tevékenységében ne lenne kimutatható e reakciós hullám következményeként a legalább részbeni megtorpanás. Az Akadémián ekkoriban következik be a kimondottan konzervatív, részben antiszemita körök ellentámadása, összefüggésben azokkal a lehetőségekkel, amelyeket Eöt-

vös Loránd 1905. évi lemondása az elnökségről nyújtott. Az Akadémia új vezetése korántsem követte azt a tudománypolitikát, amelyek a megelőző generációk formáltak ki, Eötvös József, Trefort Ágoston és Eötvös Loránd vezetésével. A liberális elemek ugyan szívós védekezést folytattak, de nem állíthatták meg a konzervatív-reakciós hullámot. Ennél is jelentősebb volt azonban ezeknek a köröknek a sikere az egyetemen, amely a dolgok természetéből következően a politikai kérdések iránt sokkal érzékenyebb volt. Mindezekkel a kérdésekkel — mint jeleztük — történetírásunk még nagyon keveset foglalkozott, éppen ezért né-

hány adalékra utalnunk kell. Elég azonban, ha csupán néhány nagyobb, ismertebb tudós példájára hivatkozunk. Kimutatható a törés pl. Kármán Mór tevékenységében, akinek szerepe az 1900-as évek elejétől erősen csökkenő volt, jelentek e részben politikai természetű viták Simonyi Zsigmond tudományos eredményei körül, s kiéleződtek a történészek közül pl. Acsády Ignác tevékenysége kapcsán. Mindezekben a vitákban megtaláljuk a szélsőségesen reakciós Néppárt és egyik fő orgánumának, az Alkotmány c. lapnak a képviselőit. A Néppárt ilyen irányú, a tudományos élet alakulását befolyásoló szerepével sem fog-

lalkozott még történetírásunk, holott nyilván nem véletlen, hogy az Alkotmányban ugyanaz a Göröcsöni Dénes (Friedreich István) támadta a *Magyar Birodalom történetének* antiklerikális vonásaiért Acsádyt, aki majd olyan nagy szerepet játszik a Marczali elleni tudományos — és antiszemita — kampányokban.

Marczali maga is érezte a fordulatot, s érzékelte azokat a politikai változásokat, amelyek a századfordulón jelentkeztek. Sohasem volt érzéketlen a politikai vagy a társadalmi kérdések iránt. Írásain is nyomot hagyott ez, így pl. a kivándorlás, a parasztság elesettségének bemutatásakor, a polgár-

ság gyengeségének kiemelésénél vagy más alkalmakkor. A kiegyezés rendszerének a századfordulón jelentkező zavarai azonban kimondottan aggasztották. Korábban — mint jeleztük — megkísértette ugyan a politika, amikor Szilágyi Dezső vagy Andrássy Gyula tettek neki ajánlatot, ezeket azonban elutasította. Most hirtelen maga kezdeményez, és felhasználva Apponyi Alberthez és Tisza Istvánhoz fűződő jó személyes kapcsolatait, megpróbál közvetíteni közöttük, hogy ezzel mentse a kiegyezés rendszerét, megszüntesse a közjogi vitákat, melyek — úgy érezte — az egész fennálló rendszert veszélyeztették. A kísérlet

nem sikerült, s ez, valamint a rákövetkező események erősen megnövelték pesszimizmusát. Világpolitikailag is tisztán látta az angol—német ellentétek következményeit, a fenyegető összeütközést, amelyre pl. a *Nagy képes világtörténet* 12. kötetében (595. l.) utalt is, s ilyen helyzetben aggasztónak találta Magyarország politikai állapotát. Az 1900-as évek elején készült monográfiájában, melyet még 1878-ban tett javaslata alapján az Akadémia számára készített az 1790—91. évi országgyűlés történetéről, nem egy utalást találunk saját korára, a koalícióra, az udvarral történő összeütközés következményeire, s arra,

hogy a külső körülmények kedvezőtlen alakulása végül is eleve eldöntötte a magyar nemesség politikai törekvéseinek sikerét, illetve sikertelenségét.

Érzékelnie kellett a reakciós erőknek azt az ellentámadását is, mely a századfordulótól vált erősebbé. Tudományos tevékenységével is mind több, s egyre élesebb vitáknak vált szenvedő alanyává. Tudományos vitákban Marczalinak korábban is többször volt része. Csupán utalunk a Mátyás Flóriánnal folytatottra az Anonymuskérdésről, valamint az Akadémia Történelmi Bizottságával vívott csatájára. De ebbe a körbe tartozik még a Vámbéryvel a magyarság

török eredetéről a Budapesti Szemlében 1883-ban vagy a Munkácsi Bernáttal 1895-ben ugyanilyen kérdésben lefolytatott disputája. A sort folytathatnánk. A legtöbb vita igen éles volt, s egyik-másik nem egy vonatkozásban igen heves is, olykor komoly sértődést eredményezett. Mindezek azonban végül is tudományos kérdések körül folytak, s a zszurnalisztikai fogásoknak, övön aluli ütéseknek, sőt az uszításnak azt az özönét, amit későbbi vitáiban ellene felhasználtak, természetesen nélkülözték. Ezek érdemi disputák voltak, s lezárulásukkal rendszerint helyreállt az emberi kapcsolat is a vitatkozó felek között.

Az 1900-as évek elejétől azonban megváltozott a viták jellege. Szembetűnő, hogy Marczali személye a legtöbb esetben légből kapott, mondvacsinált ürügyek alapján került a középpontba. A *Nagy képes világtörténet* sorozat kapcsán pl. nem is az ő munkája, hanem Gyomlay Gyula görög története révén támadták Marczalit. Az ügy természetesen tisztázódott, végül is kiderült, hogy Gyomlay nem plagizált, de Marczali kénytelen volt az ügyet a bölcsész-kari tanácsülés elé vinni, hogy a saját fegyverét fordíthassa évtizedes régi ellenfele, Ballagi Aladár ellen, aki az ellene intézett támadás érdemi szerzője volt. A Lenin-

gen-naplók publikálása után Hentaller megvádolta azzal, hogy meghamisította a naplót (Leiningen ugyanis, aki 1849-ben Görgey ellenfelei közé tartozott, naplójában több kérdésben Görgeynek adott igazat). Marczali kénytelen volt verifikáltatni a kéziratot és a fordítást Fejérpatakyval, Paulerrel és Fraknóival. Mangold Lajos azonban, aki ugyancsak régi ellenfelei közé tartozott, Németországban szellőztette meg az ügyet, mégpedig Marczali szempontjából igaztalanul, mire Marczali itt is megvédte igazát, sőt, a Leiningenlevelezés és -napló angol kiadásában is utalt minderre. Ez a vita már mutatta a viszonyok elfajulá-

sát. Hentaller, akinek jóhiszeműségét nem lehetett kétségbevonni (ezt egyébként Marczali sem tette), hibás következtetésre jutott a napló magyar fordításának egy kifejezéséből, melyet tévesen fordított vissza németre (az eset kb. az *Így írtok ti* Ady-fordítási paródiájára emlékeztet!), s ezt azok, akik nyilván már lesték az alkalmat, hatalmasra dagasztva tálalták. A légömb ugyan szétpattant, de a Történelmi Társulat igazgatóválasztmányából Marczali kimaradt.

Hasonlóan működő mechanizmust ismerhetünk fel 1910-ben indult, nagy port kavart „perében”. Három néppárti képviselő vádolta itt hosszú előkészítő mun-

ka után Marczalit azzal, hogy összejátszott egy doktoránssal, s előre megbeszélte a kérdéseket tett fel neki a vizsgán. Az ügy — a kari autonómia megsértésével — azonnal a rektori tanácsülés elé került, ahol — nem hallgatva meg sem a bölcsészkar, sem Marczali vizsgáztató társainak véleményét, s nem véve figyelembe a bölcsészkar doktori vizsgának az orvostól vagy a jogitól eltérő vonásait — Marczalit elmarasztaló döntés született. Marczali fegyelmet kért maga ellen, s rágalmozási pert indított a feljelentők, valamint az ügy kapcsán Marczalit, s rajta keresztül minden zsidó vallású egyetemi tanárt az Alkotmányban útszéli módon,

több vonatkozásban is a Stürmer érveit két évtizeddel megelőzve támadó Görcsöni (egyébként korábbi tanítványa) ellen. A fegyelmi vizsgálat tisztázta Marczalit, s ez után a rágalmazási per kimenetele sem lehetett kétséges, ha különféle jogi eszközökkel sikerült is az ügyet 1914 tavaszáig halogatni. E négy év során azonban nevét az Alkotmány s néhány más lap rendszeresen meghurcolta (az igazsághoz tartozik, hogy minden színvonalas lap kezdettől fogva Marczali mellé állt, s elítélte az Alkotmány antiszemita uszításait, illetve más lapok politikai céljait), s az egyetemen, ha rövid időre is, de a különféle diákszervezetek akti-

vitásának homlokterébe került. Ellenségei egy könyvet is kiadtak ellene. A Szent Imre-egyesület tagjai tüntettek ellene, mire a Galilei-kör melléje állt. Tanítványainak zöme természetesen kitartott mellette, s nemcsak megtapsolta előadásait, hanem egy emlékplakettet is készítettek számára. Végül is a vádak elhallgattak, alaptalanságuk teljesen nyilvánvaló lévén, s Marczali folytatta rendes napi tevékenységét. De nem úgy, mint korábban.

Közben pedig maga is részt vett olyan vitákban, amelyekben való részvétele önmagában is mutatja, hogy mennyire aggasztották a radikalizmus kezdődő megnyilvánu-

lásai, a szociális kérdések kiéleződése, de elsősorban a kiegyezés válsága. Az 1900-as évektől mind sűrűbben szerepel olyan fórumokon, amelyeken korábban nem lépett volna fel. Így elsősorban a Lipótvárosi Kaszinóban, a nagypolgári körök eme szervezetében s az Erzsébetvárosi Népakadémián. Ezeken a fórumokon a polgárság társadalmi jelentőségéről, történeti funkciójáról s a nép szerepéről tartott előadásokat.

Jelentősebb ennél részvétele a Társadalomtudományi Társaság által rendezett szabadtanítási kongresszuson 1907-ben, ahol a történelmi szabadoktatásról tartott referátumot. Itteni összeütközése a

baloldalla], a polgári radikálisokkal és a történelmi materializmus képviselőivel világosan mutatta a határokat, ameddig elment, s részben azt az értetlenséget is, amely munkásságát a radikális körökben fogadta. Így már a világháború előtti évtizedben egyértelműen megmutatkozott mindannak a válsága, amiben Marczali hitt, aminek érdekében munkálkodott. Utolsó évtizedeinek pesszimizmusát sok tekintetben éppen ezek a tapasztalatok alapozták meg.

Az 1909—10-es évek után Marczali nagyobb történetírói munkákat már nem alkotott. Igaz, megjelent ekkor Németországban két kötete németül, melyekben a magyar alkotmányjogot és a jogtörténetet foglalta össze, s napvilágot látott 1911-ben a Műveltség Könyvtára sorozatban a *Magyarország története* is, melyben a magyar történelmet a századfordulóig foglalta össze. Az előző két kötet igen heves vitát váltott ki a jogtörténészek részéről, mert szakított a szentkoronatan kialakult elméleté-

vel, s történeti alapon mutatta be annak kialakulását, funkcióját. A viták lényegét azonban az alkotta, hogy a jogászok úgy vélték, Marczali illetéktelenül nyúlt ezekhez a témákhoz. Kiadott egy könyvet Angliában is, lényegében a *Magyarország története II. József korában* első kötetét, *Hungary in the Eighteenth Century* címen. Az összefoglaló magyar történet pedig szépen tartalmazza mindazt, amit Marczali fontosnak vélt munkásságából. Ezzel azonban vége szakadt a nagyobb írásoknak. Kiseb-**b**-nagyobb tanulmányai ettől kezdve mindig valami éppen aktuális témához kapcsolódnak. Mert azért nem hallgatott el

véglegesen. A Budapesti Szemlében, Herczeg Ferenc folyóiratában, a Magyar Figyelőben, olykor még a Századokban is közölt alkalmilag kisebb vagy nagyobb tanulmányokat. Egyikük arra is utal, hogy megkísérelte mindannak a tudásnak az alapján, amellyel rendelkezett, a magyar történelem új koncepcióját felvázolni, ez azonban végső soron kudarcot vallott.

Már a háború közeledtével megsaporodtak Marczali aktuális témájú történeti írásai. A háború kitörése azután ezeket a témákat állította előtérbe. A hadsereg élelmezéséről II. József török hadjáratában a Századokban közölt szép

cikke éppúgy háborús témájú írásai közé tartozik, mint a magyar katonai vitézséget dicsérő elemző írása a Botond-mondáról. De közvetlenebbül is kapcsolódik a háborúhoz, a monarchia hadi céljaihoz a lengyel, az olasz vagy a román történelemről írott nagyobb terjedelmű tanulmányaival. Az összeomlás, majd a trianoni béke azután végleg ebbe az irányba sodorták. Apponyi Albert felkérésére röpiratot írt a trianoni békéről, mely a békekötést előkészítő munkálatokhoz kapcsolódott. Cikksorozatokot írt különféle újságokban, közölte beszélgetését Tisza Istvánnal annak politikájáról a háború vagy béke kérdésében állást foglaló kö-

zös minisztertanácsokon (ez utóbbi korábban megkezdett kortörténeti tevékenységének folytatása volt). Az 1920-as évek közepéig lényegileg ezek a témák kötötték le energiáját. Ugyancsak a revízió érdekébe állította az *Erdély történetét*, de más írásait is. Herczeg Ferencsel folytatott levelezése tanúsítja: még a 30-as évek elején is foglalkoztatta ez a kérdés.

Kisebb történelmi tanulmányokat is publikált, Széchényi Ferencről, Széchényi Istvánról, majd a Mária Terézia rend történetéről az akadémiai „Értekezések” sorozatban. Ekkor már 80 felé közeledett. Utolsó éveinek kálváriáját mégsem csupán alkotóerejének elke-

rülhetetlen csökkenése, hanem elősoronban az okozta, hogy az ellenforradalmi korszak viszonyai közé nem volt képes beilleszkedni. A liberális polgár származása, egész társadalmi habitusa miatt nem tolódhatott jobbra, e téren nem tartathatott, de nem is kívánt lépést tartani korával, de balra sem tolódott. Légüres térbe került.

A FORRADALMAK UTÁN

A forradalmak nyilvánvalóan meg-
rázták Marczalit. Mindaz, amiért
ténykedett, összeomlott. A Tanács-
köztársaság céljaival, konkrét in-
tézkedéseivel természetesen nem
érthetett egyet. Katedráját azon-
ban nem hagyta ott, s hajlandó
volt arra is, hogy bizonyos szere-
pet vállaljon. Így elvállalta a felál-
lítandó levéltári tanács elnökségét.
Egyébként semmiben nem vett
részt, egyetlen dokumentumot
ismerünk e korbéli tevékenységé-
ről, egy levelét Lukács György-
höz, melyben Heinlein István

egyetemi tanár felfüggesztésének visszavonását kéri, tekintve, hogy Heinlein egész vagyonát tudományos munkásságára fordította. A Tanácsköztársaság bukása után azonban ellenfelei kihasználták a lehetőséget, hogy leszámolhassanak vele is.

Ballagi Aladár, aki 1919 őszén rektor lett, évtizedes ellensége volt. Nem érdemes elmerülni a részletekben, a lényeg az, hogy a tudományos téren gyenge vagy annál valamivel jobb ember, aki azonban jelentős politikai karriert futott be, tudományosan, politikailag és emberileg is az ellentéte volt Marczalinak, s számos alkalommal, nyíltan vagy burkoltan, igyekezett

kárt okozni neki. Ballagi kulcsszeret játszott Marczali félreállításában, noha közvetlenül semmiféle szerepet sem vállalt a fegyelmi ügyben. Megtették ezt helyette a szélsőséges antiszemita jobboldal egyetemi képviselői, főleg Tuzson János és az Akadémián Méhely Lajos.

Összefoglalva: Marczalit azzal vádolták, hogy a levéltári tanács elnökségének vállalásával együttműködött a tanácshatalommal, egyeseket arra buzdított, hogy a Vörös Hadseregben küzdjenek az antant seregei ellen, s hogy személyes kapcsolatban volt Kun Bélával. Nem kisebbítjük Marczalit, ha megállapítjuk: a vádak túl-

nyomó része nem felelt meg a valóságnak, vagy legalábbis nem úgy, amint elhangzott. Kun pl. valóban őt is felkereste egy alkalommal az egyetemen, amiket ott járt, s Marczali őt is „kikérdezte”, mint számos vezető politikust korábban is. Egyedül a levéltári tanács elnöki tisztének vállalása felelt meg a valóságnak teljes mértékben, de ez a szerv gyakorlatilag nem ülésezett a tanácshatalom ideje alatt.

Mind az egyetemen, mind az akadémián fegyelmi eljárás indult ellene. Az egyetemen nem mondták ki „bűnösségét” (bár Tuzson intenciójára az ügyészség is vizsgálatot folytatott ellene), de előbb szabadságolták, majd 1923

őszén nyugdíjazták. Az Akadémián az ügyét tárgyaló bizottság „sajnálkozását” fejezte ki magatartása felett, ami azonban nem vont maga után fegyelmi büntetést vagy törlést. Tuzson, Méhely és Ballagi tehát nem érték el teljesen céljukat, de gyakorlatilag kiiktatták Marczalit az egyetemről.

A félreállítás, nyugdíjazás nyilván fájdalmasan érintette a még ereje teljében levő tudóst, de nem csupán egyéni sérelmei állították szembe az 1919 után kibontakozó új irányzatokkal a hazai történetírásban. Marczali legjobb tanítványai, Szekfű és Hóman álltak az élén annak a szellemtörténeti irányzatnak, amelyik mindinkább di-

vatba jött, eluralkodott a tudományos fórumokon, s amelyik — mint láttuk: indokolatlanul — őt is azok közé sorolta, akik a pozitívizmus „hibájába” estek. Mint Ranke, a szellemtörténeti iskola képviselői esetében is a nézetek különbsége határozta el Marczalit saját tanítványaitól. S valami más is: Marczali az egész 1919 utáni fejlődést a magyar történetírásban reakciónak tartotta (ez nem feltétlenül következik a történelem szellemtörténeti felfogásából). S amikor nézeteinek 1927-ben a *Revue Historique* hasábjain adott hangot, ezzel a lépéssel a fejére vonta az egész korabeli történettudomány vezetőinek haragját.

Maga Hóman lépett fel ellene a Magyar Szemle hasábjain, aki elismerte ugyan azokat a sérelmeket, amelyek Marczalit érték, de ezzel egyúttal személyes síkra terelte a kritikáját, holott erről egyáltalában nem volt szó.

Marczali 1927 után teljesen visszavonult. Írt ugyan alkalmilag újságokba, egy értekezést is az Akadémiának, s megírta visszaemlékezéseit 1914 előtti tevékenységéről a Nyugat számára, de ezzel végérvényesen lezárult történetírói tevékenysége. Ami még hátra volt, az az egyre keservesebb sorsú öregség. A végkielégítés, amit nyugdíj helyett kért, elfogyott, a gazdasági világválság első éveiben

sokszor már a mindennapi is hiányzott. Ekkor tanítványainak egyike, a hadtörténész Tóth Zoltán indított akciót érdekében. Apponyi Albert segítségével elérte, hogy megvegyék könyvtárát (de úgy, hogy haláláig a használatában maradt). Amikor a vételár is elfogyott, Tóth Zoltán és Dománovszky Sándor Hóman Bálint kultuszminiszterhez, a régi tanítványhoz, tanszékén pedig utódához fordult, aki a miniszteri alaptól haláláig folyósította számára azt a havi 50 pengőt, amelyet korábban könyvtárának vételáraként kapott. Így ezután legalább közvetlen anyagi szükségét már nem szenvedett. Memórizavarokkal küsz-

ködve, betegen élte utolsó éveit. A betegség egyetlen előnye volt, hogy már nem hatott el tudatáig mindannak elpusztulása, amiért élt és dolgozott. Idejében, 1940. július 23-án hunyt el.

A zsidótörvények hatálya alól az akadémiai tagokat akkor még kivették, így levelezőtagnaként búcsúztatta az Akadémia. Gyászjelentése, az emlékbeszédék azonban tükrözik azt a kort, melyben elhunyt. Elismerték hatalmas munkásságát, egyetemi tanári tevékenységét, de mégis tükröződik a távolságtartás ezekben az írásokban. 1943-nak kellett eljönnie, a fordulatnak a második világháborúban, hogy sírkövének felavatá-

sakor Szekfű teljes mellel kiálljon a történettudós és a professzor mellett a rákoskeresztúri zsidó temetőben tartott, s az Izrealita Magyar Irodalmi Társaság 1943. évi évkönyvében közölt beszédében. Gesztusa önmagáért beszélt. Tóth Zoltán beszéde ugyanott Marczali-ról, az emberről szólt, azoknak, akik a 30-as években is mellette álltak.

Marczali Henrik korának legnagyobb formátumú történetírója volt. Vitathatatlan tehetsége, kritikai érzéke, óriási szorgalma, jó pedagógiai érzéke külön-külön is az elsők közé emelték volna. Mind-

ez együttesen, párosulva felkészültségével, a mesterség gyakorlásának akkor legkorszerűbb eszközeivel és azzal, hogy a magyar történelem minden korszakáról volt maradandó mondanivalója, még a korszak igazán nagy formátumú történetírói egyéniségei sorából is kiemeli, és a rangsor élére helyezi. Munkásságában tükröződik az egész korszak, melyben működött.

Életútja, munkásságának megtörése annak a liberális generációnak a sorsát is jelképezi, amelyiknek tagja volt. Ennek a reformkori magyar liberalizmus legnevesebb hagyományait képviselő politikusok által támogatott, jól

képezett, a magyar tudományos életet megújító tudósnemzedéknek a legtöbb tagja megismerte 1919 után mindannak a felbomlását, bukását vagy elkorcsosulását, amire életét tette, aminek munkásságát szentelte. Simonyi Zsigmond még 1919-ben belehalt abba a hajzába, amit az egyetemen és az Akadémián ellene is indítottak. Alexander Bernát külföldön maradt. Pikler Gyula és hozzá némileg hasonló módon Marczali is itthon került belső emigrációba. Kármán Mór vagy Goldziher Ignác munkássága derékba tört. A sort folytathatnánk. Angyal Dávid hatása pl. mind kisebb térre szorult, s hasonló lett a sorsa Beöthy Zsoltnak is.

Marczali pályája tehát korántsem egyedi. Hosszú élete csupán erős megvilágításba helyezte — talán neki is, számunkra azonban mindenképpen — életének tanulságait. Ami maradandónak bizonyult munkásságából, azt munkái őrzik, s azok a tanítványai, akik a maguk korában hozzá hasonló lelkesedéssel igyekeztek továbbfejleszteni a tőle tanult kutatói módszereket, az összehasonlítás eszközeit. S a történész feltétlen hitét a tényekben.

BIBLIOGRÁFIA

Marczali Henrik írásainak teljes bibliográfiáját ezen a helyen képtelenség lenne az olvasó kezébe adni. Monográfiái, könyvei mellett mintegy száz kisebb-nagyobb tanulmányt tett közzé szakfolyóiratokban. Ezeken kívül rendszeresen írt több heti- és napilapba is Munkáinak az a jegyzéke, melyet Szinnyei József állított össze a *Magyar írók élete és művei* c. bibliográfiának VIII. kötetében (Bp., 1902. 537–540. hasáb), már megjelenésének idején sem volt teljes; ha 1900-ig megjelent könyveit hiánytalanul tartalmazta is, a folyóiratcikkeket nem sorolta fel teljesen, s hírlapi cikkeiről csupán említést tesz. A Szinnyei József munkáját folytató Gulyás Pál kéziratgyűjteménye (MTA Könyvtár Kézirattára) csupán a Marczalival foglalkozó hírlapi és egyéb irodalmat (nekrológok stb.) tartalmazza, Marczali 1920 után megjelent műveit csak esetlegesen.

Itt meg kell elégednünk azzal, hogy néhány fontosabb írását soroljuk fel. Folyóiratcikkeit válogatva, hírlapi cikkeit pedig egyáltalában nem vettük fel.

MARCZALI HENRIK
FONTOSABB MŰVEI

(Morgenstern Henrik): *A földrajzi viszonyok befolyása Magyarország történetére.* Földrajzi Közlemények 1874.

(Morgenstern Henrik): *A Vénus elvonulása a nap előtt 1874 december 8/9-ikén.* Természettudományi Közlöny 1874.

(Morgenstern Henrik): *A földrajzi oktatás. I. A térkép használata., II. A földrajzi előadás tárgya.* Magyar Tanügy 1875.

Adalékok a magyar történettanítás újjáalakításához. I – II. Magyar Tanügy 1876 és 1877.

Az „École des Chartes”. Magyar Tanügy 1876.

A történelmi seminarium az egyetemen. Magyar Tanügy 1877.

Béla király jegyzője. Kútsői tanulmány. Egyetemes Philológiai Közlöny 1877.

Magyar-porosz viszonyok 1789—90-ben.

Kiadatlan levelezésekből. Századok 1878.

Anonymus Belae Regis Notarius. Századok

1879.

Jeanne d'Arc. Budapesti Szemle 1878. 17. k.

A német történet középkori emlékei. Budapesti

Szemle 1879. 21. k.

A magyar történet kútjöi az Árpádok korában.

Bp., 1880.

II. *József első terjeszkedési tervai.* Századok

1880.

Magyarország története II. József korában.

I—III. Bp., 1881, 1885 és 1888.

Regesták a külföldi levéltárakból. Bp., 1882.

(Különlenyomat a Történelmi Társaságban
1878—1881 között folyamatosan kiadott
közleményekről külföldi levéltárakból.)

Az Újkor története. I—III. Bp., 1883, 1884 és

1886. (Világtörténelem a művelt magyar
közönség számára. VI—VIII.)

Vámbéry műve a magyarok eredetéről. I—II.

Budapesti Szemle 1883. 35. k.

Gróf Pálffy Miklós főkanzellár emlékiratai

Magyarország kormányzásáról. Bp., 1884.

(Értekezések a történelmi tudományok
köréből. XI. k. 9. sz.)

- A kamarai okiratok és Horvátország.* Budapesti Szemle 1885. 44. k.
- A történelmi felső oktatás. Századok* 1885.
- Gróf Bánffy Dénes emlékiratai az 1848. évi forradalomról.* I—III. Budapesti Szemle 1889. 59. és 60. k.
- Lonovics küldetése Rómába. Adalék a vegyes házasságok történetéhez.* Budapesti Szemle 1890. 64. k.
- Mária Terézia 1717—1780.* Bp., 1891.
- Gróf Széchenyi István emlékirata a dohány regáléről.* Budapesti Szemle 1891. 67. k.
- A legújabb kor története 1825—1880.* Bp., 1892.
- Salamon Ferencz.* Budapesti Szemle 1892. 72. k.
- A magyar állam ismertetése. Történeti átnézet és a mai állapot. Segédkönyv közép- és polgári iskolák számára a magyar történettanítás kiegészítésére.* Bp., 1892.
- A társadalmi eszmények történeti fejlődése.* Budapesti Szemle 1893. 74. k.
- Magyarország története. Középfokú iskolák számára.* Bp., 1894.
- Néhány történeti észrevétel Hasdeu tanulmányára.* Budapesti Szemle 1894. 79. k.

A vezérek kora és a királyság megalapítása.

In: Magyarország a királyság megalapításáig. Bp., 1895. (A Magyar Nemzet Története I.)

Török eredetű-e a magyar nemzet? Budapesti Szemle 1895. 81. k.

Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301). Bp., 1896. (A Magyar Nemzet Története II.)

Ranke Leopold. Budapesti Szemle 1896. 85. k.

Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig. (1711–1815). Bp., 1898. (A Magyar Nemzet Története VIII.)

Az Árpádok és Dalmácia. Bp., 1898. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XVII. k. 5. sz.)

Zách Felicián pöre. Kritikai tanulmány. Budapesti Szemle 1899. 100. k.

Gróf Leiningen-Westerburg Károly honvédtábornok levelei és naplói 1848–49. Fordította és bevezeti Marczali Henrik. Bp., 1900.

A térítés Kelet-Ázsiában. Budapesti Szemle 1901. 105. k.

Nagy Képes Világtörténet. VII–XII. k. Bp., [1901–1905.]

- Mátyás és az alkotmány fejlődése.* — *Az 1486-iki törvény* In: Mátyás király emlékkönyv. Bp., 1902.
- A magyar történet kútjöinek kézikönyve.* Szerk. Marczali Henrik. Bp., 1902.
- Mommsen Tivadar emléke.* Budapesti Szemle 1904. 117. k.
- A nemzetiség történetbölcseleti szempontból.* Bp., 1905.
- Széchenyi első műve.* Budapesti Szemle 1906. 127. k.
- Történelemhamisítás?* Budapesti Szemle 1906. 128. k.
- Az 1790/1-diki országgyűlés. I—II.,* Bp., 1907.
- Rákóczi Ferencz és a nép.* Budapesti Szemle 1907. 129. k.
- Berzeviczy Gergely államiratai.* Budapesti Szemle 1907. 132. k.
- A társadalmi fejlődés történelmi alapjai.* Magyar Társadalomtudományi Szemle 1908.
- Horváth Mihály emlékezete.* Budapesti Szemle 1910. 141. k.
- Ungarische Verfassungsgeschichte.* Tübingen, 1910.
- Ungarisches Verfassungsrecht.* Tübingen, 1911

- Magyarország története.* Bp., 1911.
- Gróf Széchenyi István és Anglia.* Magyar Figyelő 1913. II. k.
- Társadalmunk történeti fejlődése gazdasági alapon.* I–III. Budapesti Szemle 1914 158. k.
- A világháború történeti megvilágításban.* Budapesti Szemle 1914. 160. k.
- Gróf Zichy Károly levelezése 1809-ben O'Donell József pénzügyminiszterrel.* Hadtörténelmi Közlemények 1914.
- Italica Res.* Budapesti Szemle 1915. 163. k.
- Pulszky Ferencz a tudományban és a közéletben.* In: Pulszky Ferencz százados emlék-ünnep. 1914. okt. 26. (MTA Emlékbeszédok . . . XVI. k. 14. sz.) Bp., 1915.
- A hadsereg élelmezése az 1788–90-iki háborúban.* Századok 1915.
- A Botond-monda történeti kapcsolatai.* Akadémiai Értesítő 1916.
- Világpolitika és világgazdaság.* Bp., 1918.
- Die Tragödie Ungarns. Die größte Ungerechtigkeit der Weltgeschichte. Die Geschichte Ungarns in der Nußschale.* É. n. (Ugyanez angolul és franciául is.)
- Cobden történeti jelentősége.* Bp., [1921]

- Hogyan készült a nagy háború?* Bp., [1923].
- Gyulai Pál kiadatlan levelei.* Marczali Henrik bevezetése: *Gyulai Pál mint nevelő.* Nyugat 1923. I. k. 515–516. A levelek: U.o. 516–524., 635–641., II. k. 1930–1938., 112–115. és 1924. I. k. 102–133.
- Papers of Count Tisza 1914–1918.* Contributed by Henrik Marczali. American Historical Review. Vol. XXIX. 1924.
- Hongrie. In: *Histoire et historiens depuis cinquante ans. Methodes, organisation et resultats du travail historique de 1876 á 1926.* Paris, 1927.
- Gróf Széchenyi Ferencz utazása Angliában (1787).* I–II. Budapesti Szemle 1931. 220. k.
- Berzeviczy Gergely magyar alkotmánytervezete Napoleonnak ajánlva.* I–II. Budapest Szemle 1933. 231. k.
- A katonai Mária Terézia-rend körül.* Bp., 1934. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XXV. k. 2. sz.)
- Erdély története.* Bp., 1935.
- Gróf Széchenyi Ferenc utazásai.* I–II. Budapesti Szemle 1936. 240. k.

A MARCZALIVAL FOGLALKOZÓ IRODALOMRÓL

Marczali történetírói tevékenységével eddig kevés önálló munka foglalkozott. Marxista értékelésére tett kísérlet LÉDERER EMMA: Marczali Henrik helye a magyar polgári történettudományban. Századok 1962 440–469. Inkább életrajzi, mintsem tudománytörténeti áttekintés TÓTH ZOLTÁN: Marczali Henrik 1. tag emlékezete. Bp., 1947. (Az MTA elhunyt tagjai felett tartott emlékbeszédék XXIV. k. 9. sz.) Ezekon kívül még a nekrológokra utalhatunk (HAJNAL ISTVÁNÉ a Századok, és LUKINICH IMRÉÉ az Akadémiai Értesítő 1940. évfolyamában). Tudománytörténeti értékelést ad róla SZEKFŰ GYULA a sírkőavatás alkalmából mondott beszédében, míg TÓTH ZOLTÁN inkább személyes emlékekkel szolgál (mindkettő megjelent az Izraelita Magyar Irodalmi Társaság 1943. évkönyvében). Néhány éve jelent meg Marczali leányának visszaemlékezése apjára: MARCZALI POLI: Apám pályája, barátai. Emlékek Marczali Henrikről. München, 1973.

A korabeli történetírás történetére, ill. egyes konkrét kérdésekre elsősorban az alábbi historiográfiai irodalmat használtuk: PAMLÉNYI ERVIN: Horváth Mihály. Bp., 1954.

R. VÁRKONYI ÁGNES: A pozitivista történetészemlélet a magyar történetírásban. I–II. Bp., 1973.

Uő: Thaly Kálmán és történetírása. Bp., 1961.

MANN MIKLÓS: Trefort Ágoston. Bp. 1978. (A múlt magyar tudósai)

Uő: A milleniumi „Magyar Nemzet Története” szerkesztési munkálatairól. Századok 1968.

GLATZ FERENC: Történetíró és politika. Bp., 1980.

GUNST PÉTER: Acsády Ignác történetírása. Bp., 1962.

Egyes adatokat merítettünk MARCZALI HENRIK: Emlékeim c. önéletrajzi sorozatából (Nyugat 1929.).

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó
igazgatója

Felelős szerkesztő: Róbert Zsófia

Műszaki szerkesztő: Érdi Júlia

AK 1935 k 8385

HU ISSN 0133-1884

Terjedelem: 6,25 (A/5)ív + 1 db melléklet

83.10455 Akadémiai Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bernát György